COUNCIL OF HIGHER SECONDARY EDUCATION, ODISHA
C/2, PRAJNAPITHA, SAMANTAPUR, BHUBANESWAR-751013.

NOTIFICATION

Bhubaneswar, dated the 18th Aug, 2025

No. Acd /13 /2021/ **3797** / CHSE, (O), In pursuance of resolution No 4(1)and (4) of Academic Committee meeting held on 11.6.25 read with OHSE Regulations 1982 Clause 59 and approval accorded in Council Ordinary Meeting held on 25.6.2025 the following modifications are made in the syllabus of Class XII.

1. A Unit namely **'Environment Education'** shall be included in English (Compulsory) of Class XII in place of unit/Text as detailed below. Questions shall be framed from chapter as per distribution of questions allotted to the unit.
2. **'Value Education'** shall be included in M.I.L. subject of class XII. Unit/portion of unit replaced by value education in detailed as below.
3. Questions shall be framed from the value Education portion as per previous questions pattern .
4. Both Environment Education and Value Education shall be effective from the Annual H. S Examinations 2026. i.e. The student at present pursuing study in Class XII in 2025-26 session shall appear the examination of newly inducted subjects.

Text contents of 'Environment Education'

Sl No	Subject	Topic/ Unit to be deleted	Topic/Unit to be included	Source of Text Material	
1	English - Compulsory **Arts/Sci/Com**	Unit-I prose (v) Development of Polio vaccines by Bonnie A.M Okonek and Morganstein	Unit-I Prose (v) The price of Pollution by- Susan Berfield	Invitation to English -I (Odisha State Bureau of Text Book Preparation and Production Text Book Bureau) year of publication-2000 PP-23-49 (Annexure-A)	**Question pattern:** unseen prose passage to be deleted New Pattern: *comprehension Qn. 1 x5=5* *Vocabulary Skill 1 x5 =5* From the Text "Price of Pollution"

2	English - Compulsory **Vocational**	Unit – I Prose On examination by Winston S. Churchill	Unit-I Prose Price of Pollution by Susan Berfield	As above	MCQ 1x5 =5

The subject matter/Text contents of " Value Education"

Sl No	Subject	Topic/ Unit to be deleted	Topic/Unit to be included	Source of Text Material	Question Pattern
1	ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ଭାଷା (ଓଡିଆ) M.I.L (Odia) **Arts/Science/ Commerce**	ଚତୁର୍ଥ ଏକକ (Unit -IV) ଅବବୋଧ ପରୀକ୍ଷଣ 1. (ଖ) ପଦ୍ୟାଂଶ	i. ଭାରତ ଭାବନା- ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ ରାଓ ii. ତୀର୍ଥଯାତ୍ରି- ପଲ୍ଲିକବି ନନ୍ଦକିଶୋର ବଳ iii. ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ- ସ୍ୱଭାବକବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର	Annexure-B	ଏଥିରୁ ପାଞ୍ଚଟି ଏକ ନମ୍ବର ପ୍ରଶ୍ନ ପଡ଼ିବ 1x5=5
		୨. ସର୍ଜନାତ୍ମକ ରଚନା ନୈତିକତା ଆଧାରିତ	ରୁଢ଼ି, ପ୍ରବାଦ, ପ୍ରବଚନ ଓ ସୂକ୍ତି (କେବଳ ନୈତିକତା ଓ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଆଧାରିତ ହେବ ।) ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ- ଧର୍ମର ଜୟ ପାପର, ମହତେ ଯାହା ଆଚରିବେ ...)		ଏଥିରୁ ତିନିଗୋଟି ପ୍ରଶ୍ନ ପଡ଼ିବ ସେଥିରୁ ଗୋଟିଏ ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ 1x4=4
2	MIL (Hindi) **(Arts/Sci/Com)**	Unit - I : अपठित अंश । गद्य एवं पद्य गद्यांश– बोध, प्रयोग, रचना, शीर्षक आदि पर लघूत्तएत्मक प्रश्न पद्यांश – बोध, मर्म आदि पर लघूत्तएत्मक प्रश्न	Unit -I : **नैतिक शिक्षा** 1. भारतीय संस्कृति की देन - आचार्य हजारी प्रसाद द्विबेदी 2. भारतीय कलाएँ	Attached in Annexure-C	Un Changed

3	MIL Hindi **(Vocational)**	Unit-I 2. रामचंद्र सुक्ल - उत्साह	Unit-I : गद्य भाग एवं नैतिक शिक्षा 2. भारतीय कलाएँ	Attached in Annexure-C	Un Changed
4	MIL -Urdu **(Arts/Sci/Com)**	Unit -I Prose Portion (IV) **Diary- Abuzar Usmani**	Unit -I Prose Portion (IV) **Ek Aurat**- Rajendra Singh Bedi	Jadid Adab Pare Part-II PP 71-83 (Odisha State Bureau of Text Book Preparation and Production Text Book Bureau) Attached in Annexure-D	Un Changed
5	MIL - Telgu **(Arts/Sci/Com)**	Unit II -Prose (4) Veyipadagalu Samajika Durkpadham By Dr Sigupuram Narayan Rao	Unit II -Prose "Value Education" (Compiled)	Attached in Annexure-E	Un Changed
6	MIL (Sanskrit) **Arts/Sci/Com**	b) Poetry (1) Dasavatarastutih	Bhatruharikruta Nitisatakam	Sanskrata Mandakini. Published by- Bureau of Text Book preparation and production, Bhubaneswar, PP 173-180 (Attached in Annexure-F	Un Changed
7	MIL (Sanskrit) Vocational	Unit-II Dasavatarastutih	Unit-II Nitisatakam by Bharatmuni	-do- PP 173-180 (Attached in Annexure-F)	Un Changed
8	Alternative English **Arts/Sci/Com**		_Topic earmarked for Value Education. Prose: The Changing world Text-A-"The year 2050- Reflections of a	(Attached in Annexure-G)	Qn. Pattern of this portion Comprehension type question 2x 5= 10

			futurist (Theodore J. Gorden)		<u>Change made in previous pattern</u> **Qn. 1 (reading comprehension: Bit-d (An unseen passage of at least 200 words carrying 10 marks to be deleted**
9	Alternative English - **Vocational**		Topic earmarked for Value Education. Prose: The Changing world Text-A-"The year 2050- Reflections of a futurist (Theodore J. Gorden)Annexure-G		Qn. Pattern: No change is previous pattern

By order of the Chairman

Secretary

Memo No. 3798 /CHSE Dated 18.8.2025.

Copy forwarded to the Addl.Secy to Govt., Dept of S&ME, Bhubaneswar/ Director, Higher Secondary Education Odisha, Bhubaneswar, for information

Secretary

Memo No.3799 /CHSE Dated 18.8.2025

Copy forwarded to the Principals/Heads of All Higher Secondary Schools Affiliated to CHSE(O) and all concerned for information and necessary action. They are requested to bring to the notice of students in the Classes with a notice in Notice Board for wide circulation.

Secretary

Memo No. 3800 /CHSE Dated 18.8.2025

Copy forwarded to the Controller of Examinations, C.H.S.E (O) for information and necessary action

Secretary

Memo No. 3801 /CHSE Dated 18.8.2025

Copy forwarded to P.S to the Chairman CHSE (O)for kind information of the Chairman/ Dy Secretary (Zone Offices of CHSE)/ All Officers of CHSE(O) /All Section Officers, for information and necessary action.

Secretary

Memo No. 3802 /CHSE Dated 18.8.2025

Copy forwarded to the Director, NIC, Bhubaneswar with request to upload this notification in the CHSE website / e-despatch for wide circulation.

Secretary

546

Annexure - A

THE PRICE OF POLLUTION

Susan Berfield

Unit I

Pre-reading activity

Have you come across the word pollution before? Where? In what context?

To pollute something means to "make it unclean or impure." (It was said, in the old days, that a Brahmin would get polluted if he was touched by a person of low caste (an "untouchable"). Have you heard, or read, stories about this kind of pollution?)

You are now going to read an article called The Price of Pollution.

What kind of pollution do you think this article will be about? What is being polluted? By whom, or what? What is the "price" that has to be paid? By whom? How will it be paid?

As you read the article, see if you can find answers to the questions above?

Glossary

(The numbers refer to the paragraphs in which the words occur)

1

index	a system by which something can be measured

2

emission	harmful gas produced by the burning of petrol or diesel in the engine of a motor vehicle respirable something which can be breathed in (along with air)
suspended particulates	small particles of dust, etc. hanging in the air
pollutant	any substance or chemical that causes pollution
galled	made people angry
alert	public warning, to make people careful
lobby	a group of people who join together to influence someone in power

4

dubious	doubtful

The text

1 On most school days, nine-year-old Wong Ka Nang lines up with his classmates by a bus stop on a busy Hong Kong street. But on January 3 last year, Ka Nang didn't show up. The air was so unhealthy that the boy, who has asthma, had to miss the opening day of his school's winter term. For the first time since introducing a pollution index seven months earlier, officials advised those suffering from heart or respiratory problems to stay indoors.

2 The main cause of foul air in Hong Kong is the motor vehicles. Hong Kong's Environmental Protection Department found that emission from diesel vehicles accounted for about 98 percent of the respirable suspended particulates in the air -- one of Hong Kong's most damaging air pollutants. The worst offenders are taxis, mini-buses and trucks that run on diesel. What galled many in January 1996 was that just the month before the health alert, the transport lobby persuaded legislators to reject a government proposal that would require many commercial operators to replace their diesel-powered vehicles with ones that run on cleaner-burning petrol.

3 Officials estimate that air quality in Hong Kong will continue to deteriorate. "The great pity," says Harry Dimitriou, a professor of transport and urban policy, " is that instead of providing a model for others, Hong Kong's leaders and

planners have pretended that the environmental consequences of development are not very significant."

4 Hong Kong is not the only city living in a fantasy world. Nearly every Asian capital, with the bright exceptions of Tokyo and Singapore, is choking on its own economic success. New Delhi already has the dubious distinction of being the world's fourth most polluted city. According to Dr. Ranjan Bose, Senior Researcher at New Delhi's Tata Energy Research Institute, by the year 2000 vehicular pollution in the capital will be about 20 percent higher than today if present trends continue.

Questions for discussion

1 Why did Ka Nang miss school ?

2 Why does the writer tell us about Ka Nang ?

3 The word index means " a system by which something can be measured". What do you think "pollution index" (paragraph 1) means ? What does it measure?

4 The first three paragraphs are only about a single kind of pollution, which makes Hong Kong an unhealthy place to live in. What exactly is polluted ?

5 If you live in a large city, you can be exposed to other kinds of pollution as well, which can affect your health. (The writer does not, however, refer in this article to these other kinds of pollution.)

Can you say what the other kinds of pollution are?

6 What is the main cause of pollution in Hong Kong ?

7 What proposal did the government make to check pollution in Hong Kong? Why was the proposal not accepted ?

8 In paragraph 4, the author says : " Nearly every Asian capital, with the bright exception of Tokyo and Singapore, is *choking on its own economic success*."

What do the words in italics mean ? (What kind of "economic success" is the writer talking about ? How can a city "choke" ? How does economic success lead to choking?)

In what way are Tokyo and Singapore exceptions ? (Exceptions to what ?)

9 Why does the writer say that Hong Kong is "living in a fantasy world" ?
(See the last sentence of paragraph 3 for the answer.)

10 What does the phrase dubious distinction, which the author uses about New Delhi in paragraph 4, convey ? (Distinction means "honour".)

Vocabulary

Collocation

If someone wanted to travel by train, where would he wait for the train?

____

Answer : at a railway __________

If someone wanted to travel by bus, where would he wait for the bus?

Answer : at a bus __________

If someone wanted to travel by taxi, where could he find a taxi ?

Answer : at a taxi __________

The correct answers are : railway station, bus stop, taxi stand. One does not generally talk about a " railway stand", " railway stop" or "taxi stop". Certain words are commonly used together with certain other words : these words seem to like each other's company. This "natural attraction" between some words is called collocation.

Exercise

(1)

Below, you will find a number of nouns. The words in brackets are adjectives, which can be used to describe these nouns. However, some of these adjectives collocate more commonly with the nouns in question than the others ; as a result, you are more likely to choose some adjectives than others to describe the nouns.

Decide which adjective you would choose, in each case, and write it in the blank space before the noun.

1 ________ schoolboy (naughty, punctual, clever, lazy)

2 __________ doctor (hard-working, generous busy, intelligent)

3 __________ bride (new, sweet, beautiful, blushing)

4 __________ sky (blue, open, wide, vast)

5 __________ mountain (high, clean, tall, rugged)

6 __________ city (big, busy, dirty, crowded)

7 __________ girl (small, pretty, tiny, clever)

8 __________ tiger (majestic,fierce,hungry, huge)

After you have done this exercise, you can make a tally (count) with your friends and find out which adjectives have been chosen by most of you.

(2)

Just as certain nouns choose, or collocate with, certain adjectives, some adjectives have a tendency to collocate with certain nouns.

For example , which of the nouns given in brackets would you use after the following adjective :

an exciting __________ (story, match, car, city)

Here are some more adjectives, taken from the four paragraphs of Unit I which you have read. Choose suitable nouns to follow the adjectives, and see if your choice matches the writer's use (in the passage).

1 a busy __________ (city, person, street)

2 the opening _________ (match, scene, day)

3 the worst _________ (person, offender, place)

4 a fantasy _________ (story, dream, world)

5 dubious _________ (distinction, story, character)

Unit II

Pre-reading activity

At the end of Unit I, you were told that Ne v Delhi "has the dubious distinction of being the world's fourth most polluted city".

What more would you expect the writer to say about New Delhi in the next part of the article ?

Glossary

(The numbers refer to the paragraphs in which the words occur.)

5

smog smoke + fog

7

emission the burnt, poisonous gases given out by a motor vehicle

9

carcinogen	something that produces cancer
toxic	poisonous and harmful

11

pathogenic	something which causes disease
fungi (plural of *fungus*)	a kind of plant that has no leaves
vehicular technology	the quality of the motor vehicles produced in a country

The text

5 New Delhi's air is especially awful during winter. During much of the year, the warm air near the ground keeps rising, taking pollutants along with it. But in Winter the air is cold and stays put. As a result the pollutants are trapped, resulting in a choking smog that lingers for hours or even days.

6 Regulations in the large urban centres, when they exist, are usually not enforced. That is why local standards, which are even lower than international norms, are hardly ever met. Acute respiratory diseases are already the most common forms of illness in urban areas. Many pollutants exist at sufficient levels to cause premature death or to be linked to cancer. The question that Asian cities have to face is : what price are people willing to pay for their wealth ?

7 In many Asian cities, such as Hong Kong, a principal cause of air pollution is vehicle emissions. Road transport accounts for 75 percent of the pollution in Beijing, 64 percent in Delhi and 52 percent in Mumbai. In 1994-95, the number of cars and jeeps in the Indian capital increased by about 20 percent over the previous year. This is double the Asian average.

8 The biggest offenders in Indian cities are two- and three-wheelers which have highly polluting two-stroke engines. These engines burn fuel incompletely and release a lot of harmful hydrocarbons into the air. In New Delhi, two-wheelers make up 69 percent of the total traffic ; in Calcutta, 44 percent. During the last decade, the number of two-wheelers on Indian roads has gone up five-and-a-half times.

9 But the problem in Indian cities goes deeper than mere increase in the number of vehicles. " It is the result of a combination of bad vehicular technology, poor fuel quality, poor vehicle maintenance and non-existent traffic planning," says Anil Agrawal, Direcor of the Centre for Science and Environment (CSE) in New Delhi. A recent CSE study has revealed the startling fact that the lead-free, "eco-friendly" petrol being sold in the country has high concentrations of benzene, a carcinogen far more toxic than lead.

10 Interestingly, the solution to the problem of vehicular emission is not as difficult to find as it may appear. Even simple steps like proper engine maintenance and regular engine tuning can reduce emission levels by around 20

percent.But for an almost pollution-free alternative, nothing can beat an efficient mass transport system such as electric trams or elevated trains. Even well-maintained buses emit about 90 times less pollutants than cars carrying the same number of people over the same distance.

11 Construction and roadwork pollute the air too. Doctors in Bangkok found 18 species of pathogenic fungi and 20 types of bacteria in the city's dust in 1995. Until a few years ago, stone crushers were a major source of dust pollution in Delhi, and although a court order closed them down, illegal crushing goes on. Dust levels rise as high as 500 micrograms per cubic metre of air. Around the three coal-burningpower stations in New Delhi,, it sometimes exceeds 10 times that value. No industry does as much damage to air quality as power plants that burn coal.

Questions for discussion

1 Which is the worst time of the year in Delhi, according to the writer? Why?

2 What are the "regulations" that the writer refers to in the first sentence of paragraph 6 ?

3 Why are the "local standards" lower than "international standards"? (paragraph 6)
(What kind of "standards" is the writer talking about ?)

4 Read this sentence from paragraph 6 : " The question Asian cities have to face is : what price are people willing to pay for their wealth ?"

Why is it necessary to "pay a price for wealth" ? What is the "price" that is being paid?

Why is this said to be a question that Asian cities have to face?

(Is it not a question that other cities have to face as well ?)

Can you relate this question to what is said in paragraph 3 ?

5 According to the writer, although the major cause for air pollution is common to all Asian cities, Indian cities like New Delhi face some special problems ? What are these ?

(see paragraphs 7-9)

6 In paragraph 8, the writer refers to vehicles with "highly polluting two-stroke engines."

Find out, by consulting a book or a friend, the difference between a two-stroke and a four-stroke engine. Find out also why a two-stroke engine produces greater pollution than a four-stroke engine.

7 Why are buses preferable to cars as a mode of transport in cities ? What is the ideal forms of city transport ?

8 Seven different causes of air pollution in Indian cities are discussed in this unit. Can you list them ?

Against each cause, mention a solution. Some solutions are mentioned in the text but you will have to suggest the rest.

534

(One has been done for you below.)

Cause	Solution
1 an increase in the number of vehicles	1 banning the sale of all types of vehicles for five years

Vocabulary

1 In the paragraphs that you read, there are several words and phrases used to talk about pollution, such as smog, vehicular emission, etc.

Can you identify 5 more of such words and phrases ?

2 Look at these two sentences from paragraph 5 :

" During much of the year, the warm air near the ground keeps rising, taking pollutants along with it. But in winter the air is cold and *stays put*."

What do the words in italics mean ? What helped you to guess the meaning ?

3 In paragraph 9, you find the sentence :

" A recent CSE study has revealed the startling fact that the lead-free,"eco-friendly" petrol being sold in the country has high concentrations of benzene, a carcinogen far more toxic than lead."

There are a number of things to be noted in that sentence. We will

take you through the sentence step by step.

a Firstly, what is "lead-free petrol"? Obviously, it is petrol which is "free from lead", or does not contain lead.
(What is a "fat-free diet" ?)

b You are told (in the same sentence) that lead is "toxic". What does that mean ? (Look at the meaning of "toxic" in the glossary.)

c Is it good to use petrol which has been mixed with lead ? Why?

d Why is "lead-free petrol" being sold now ?

e Lead-free petrol is described as eco-friendly. What do you think eco-friendly means ?

("Friendly" to whom, or what ?) Is petrol which contains lead eco-friendly ? Which word in the text answers that question?)

f Is lead-free petrol really eco-friendly ? You are told that it "has high concentrations of benzene, a carcinogen far more toxic than lead." (Look at the meaning of carcinogen in the glossary.)

g Therefore, lead-free petrol is not really eco-friendly, as it contains benzene, which is a carcinogen.

h Although the writer describes lead-free petrol as eco-friendly, he tells you that it is not really eco-friendly.

i You can find, in the same sentence, two other hints which suggest that although lead-free petrol is commonly believed to be eco-friendly, it is not really eco-friendly. Can you spot these hints in the sentence ?

j Notice that the word eco-friendly is printed inside quotation marks (inverted commas).

When, and for what purpose, are inverted commas used? Why is the word eco-friendly within inverted commas ?

k One of the uses of inverted commas is to suggest that although something is commonly said or believed, the writer does not agree with this view.

Therefore, when the writer states that lead-free petrol is "eco-friendly" (within inverted commas), he is informing us that this is not really the case, although many people believe it.

l The other hint is the word startling ("a recent study has revealed the startling fact that ...").

Startling means surprising. Therefore, the fact that lead-free petrol is not really eco-friendly came as a surprise to many people, although many other people do not yet know this.

This step-by-step analysis of a single sentence shows how yor can make use of the words whose meanings you know, or whose meanings are given to you, to guess the meanings of other words whose meanings you may not know. Secondly, it shows that there can be many other hints in a piece of writing, apart from the words, such as the use of punctuation (e.g., inverted commas), which help the reader to understand the writer's intention. When you are reading, therefore, it is important to read carefully, so that you do not miss anything.

Unit III

Pre-reading activity

In Units I and II, the writer pointed out the problem of air pollution in cities, particularly in the Indian cities. He identified some of the main causes of air pollution and briefly touched upon a few possible solutions.

What more would you expect the writer to say now ? Has he said enough or is there more to be said ?

Think of the writer's intention. Why do you think he has chosen to write on this subject? Is the intention merely to inform the reader about pollution ? Or would the writer like his readers to do something about this problem ?

How bad is the problem ? Does it need to be tackled urgently ? How?

So, what would you expect the writer to tell you now ?

Glossary

(The numbers refer to the paragraphs in which the words occur.)

12

discriminate	to treat people differently, according to their position, age, etc.
vulnerable	open to danger

cardio-vascular	connected with the heart and the circulation of blood
neurological	connected with the nervous system and brain
13	
strain (of *flu*)	fever caused by a particular type of bacteria or virus
filtration rate	the rate at which pollutants can be removed from the air, with the help of a filter
15	
susceptible	open to infection
aggressive	always ready to attack or quarrel
catalytic converter	a filter which can remove harmful gases given out by motor vehicles
token gesture	something done only for show, which has little effect
18	
smoke signal	a system of sending messages with the help of smoke from a fire, used by Red Indian tribes in America
quick fix	a quick but temporary solution to a problem
beef up	to make something
stringent	strict
regimen	plan of action

529

The text

12 Just as it ignores borders, air pollution doesn't discriminate between rich and poor, though children and the elderly are particularly vulnerable. Burning coal or diesel releases sulphur dioxide, which causes respiratory and cardiovascular diseases. It also emits pollutants such as hydrocarbons, nitrogen oxides, carbon monoxide, lead and other suspended particulate matter. Carbon monoxide poisons the blood while lead damages red blood cells, hurts the liver and kidneys and can cause neurological damage. Certain hydrocarbons are carcinogenic in high concentrations.

13 People breathing dirty air also suffer more colds, allergies, even certain strains of flue. "There is no way to protect yourself," warns Dr. Chan Chang-Chuan, Taiwan's leading expert on air pollution-related health disorders. "Wearing a surgical mask is ineffective. Much of the pollution in the form of gases and particulates is so tiny that a simple mask has a low filtration rate. Besides, they are not airtight, so they give a false sense of security."

14 A 1995 World Bank study indicates that almost four million people in New Delhi, more than three million in Calcutta two and a half million in Mumbai, need hospitalisation every year to recover from air-pollution related health problems.

15 Children also are more susceptible than adults to lead

poisoning. A correlation exists between school children with high levels of lead in their blood and bone marrow and poor concentration skills and aggressive behaviour. Nevertheless, lead fuel is still widely used. In India the government has introduced lead-free petrol in a few selected cities, and in New Delhi, Mumbai, Calcutta and Chennai, new cars are not registered unless fitted with catalytic converters. But such token gestures have hardly made any difference.

16 About 90 percent of the airborne lead in Indian metros comes from auto exhausts. So with the increasing number of vehicles on the roads, the lead level also increases. According to Dr (Ms) Iqbal Malik who runs a voluntary organization called Vatavaran (Hindi for environment) lead emission from vehicular exhausts in New Delhi has doubled in the last eight years. The capital's lead emission level is 50 percent higher than Mumbai's, and 65 percent higher than Calcutta's.

17 The evidence that air pollution could one day outweigh the benefits of unchecked economic growth is considerable. If workers are ill more often, efficiency drops. But the real drag on growth is still to come for most cities. If you want to know what could lie ahead, some say, look at Bangkok. Although Thailand's GDP growth rate has hovered around eight percent for the past several years, economists estimate that it could have risen by 10 percent if Bangkok's

traffic congestion and pollution were cleared up.

18 The smoke signals from Asia's ailing cities are increasingly obvious, but many leaders and ordinary citizens are slow to act. For a relatively quick fix, governments can beef up the enforcement of existing regulations on emission levels and later bring them in line with more stringent international standards. They can also require assessments of the environmental cost of schemes that increase commercial and private traffic. A long-term regimen includes investing in more efficient and extensive mass transport systems and in alternative sources of clean energy; and commitment to far-sighted urban planning that would help create jobs and housing outside congested city centres.

19 House builders and property developers, transport companies and car manufacturers generally are not willing to pay for cleaner air, either outright or in terms of lost business opportunities. In 1989, the Indian government proposed a ban on vehicles that were more than 20 years old, and then backed down when transporters and cabbies lobbied against it.

20 In many cities the gap between laws and law enforcement is wide enough to drive a truck through. A Vatavaran study showed that a majority of government vehicles in Delhi did not conform to emission norms. Taiwan's standards for mobile sources of air pollution are said to match the toughest

in the world. The problem, there as elsewhere in Asia, is limited enforcement or poor laws.

21 Some people are fighting back. In Japan, residents have taken their complaints to court. Several have won. In one recent case, a court ordered the central government and the Hanshin Expressway Public Corporation to pay 65.5 million yen to a group of 18 people who lived near the busy highway. They argued that their high incidence of chronic bronchitis and asthma was caused by exposure to car emissions and factories near their homes.

22 Are these signs of the times? Perhaps not elsewhere in the region -- for the moment. But eventually, Indians and other Asians may find that it will be cheaper to reduce air pollution now rather than to pay for its nasty ill effects later.

Questions for discussion

1 What does the writer mean by saying that "air pollution ignores borders"? (para 12)

2 Make a list of the pollutants mentioned in the article, the sources from which they come (where these sources are mentioned) and the health problem that each causes.

The first one has been done for you.

Pollutant	Source	Health problem caused
Sulphur dioxide	burning coal or diesel	respiratory and cardio-vascular diseases

3 What are some of the measures being taken to fight air pollution? To what extent are they effective ? (paras 13, 15)

4 Why do children suffer more than adults from pollution ?

5 Go back to paragraphs 3, 4 and 6, in which the writer had pointed out the connection between economic development and pollution. Can you sum up what the writer was trying to say there ?

6 Now look at para 17. What new information does the writer give us, and how does it match the information given in paragraphs 3,4 and 6 ?

What can you say now about the "price of pollution" ?

7 Look at this sentence from para 18 : " The smoke signals from Asia's ailing cities are increasingly obvious..."
As the glossary informs you, Red Indian tribes in America used smoke, from wood-fires, to carry signals, or messages, to each other, across long distances.

What kinds of signals are being sent by "Asia's ailing cities"? To whom are these signals being sent ?

8 What short-term and long-term measures can the government take to fight pollution ? (para 18)

9 In paragraph 2, the writer talked about a certain "lobby" in Hong

Kong that defeated a government proposal which would have helped to reduce air-pollution. Can you recall what that "lobby" was and what it did ?

In paras 11 and 19, the writer tells us about other "lobbies" which may try to obstruct efforts to fight pollution. What are these lobbies?

10 Read the last two paragraphs (21, 22). What is the author trying to tell us here? Is there hope that something will be done soon to fight pollution ? What is being done now ?

Vocabulary

1 Many nouns are formed by adding -ion to verbs. The passage you read contains several examples. For example : discriminate(v.) can become discrimination (n.).

Make nouns from the verbs given below:

Verbs	Nouns
pollute	
emit	
convert	
introduce	
concentrate	
correlate	
hospitalize	
organize	

Summary

Can you prepare a summary to help you remember at a glance all that you have read so far in Units I,II and III ?

You need answers to the following questions :

1 What kind of pollution are our cities mostly suffering from ?

2 Is this a special problem for cities in Asia ? Why ?

3 Is there a connection between economic development and pollution?

4 How serious is the problem of pollution in Indian cities?

5 What are the most important causes of pollution in India?

6 What are the common pollutants ?

7 What kind of health problems are caused by pollution ?

8 What could be done to overcome the problems of pollution ?

9 Are there interested people who do not want the problem of pollution to be solved ? Why ?

In preparing a summary you should present a number of " main points", which are arranged in order of importance. For each point you have to find a short heading or title.

Then, under each heading, present briefly the important pieces of information which are related to it.

As an example, we will demonstrate how one of the points could form part of the summary.

Main Causes of Air Pollution in Indian Cities

a emission from vehicles.
rapid increase in no.of vehicles causes increase in pollution.

b bad vehicular technology
ineffective two-stroke engines burn fuel incompletely

c poor quality of petrol /diesel
even lead-free petrol causes pollution from benzene

d poor vehicle maintenance

e lack of traffic planning
no. of vehicles not controlled effectively

f construction, roadwork and stone crushers causing dust

g coal-burning power stations

Notice that this point ("The causes of pollution") cannot be the first point in a summary. Before one refers to the causes of Pollution, one must point out that the problem of pollution exists.

It is important, therefore, to arrange your points in the correct sequence.

Grammar review

In this text, you may have noticed a number of expressions such as line up, show up, account for, etc. Each of these is a combination of a verb and a preposition/adverb, and is called a phrasal verb. The

word following the verb is called a particle.

Phrasal verbs are very common in English and are treated as if they were single vocabulary items. In some cases, it is fairly easy to guess the meaning of a phrasal verb.

The car broke down . (stopped and wouldn't start)

I got up at seven o'clock. (was awake and out of bed)

Sometimes, however, it is difficult to guess the meaning of a phrasal verb even if you know the meanings of the individual words. For example :

My friends will drop in at five. (come for a visit)

Can you put us up? (give us accommodation)

("Drop in" has no relation to "drop", or "put up" to "put".)

There are two convenient ways to learn the use of phrasal verbs:

a) You can start with a verb and find out, from a dictionary, which particles it can combine with, and the meanings that it then acquires. For example :

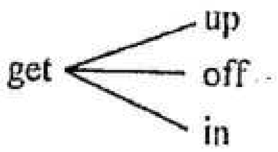

b) Or, you may start with a particle and learn all the basic verbs that can combine with it. For example :

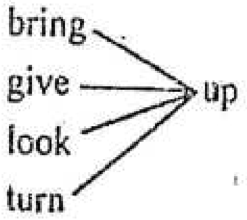

Exercise

There are several phrasal verbs in the article you have read. Can you make a list of them below ?

Writing

The article you read was about air pollution in the large cities of India, caused mainly by emission from vehicles.

Remember, however, that air pollution is not the only kind of pollution, and that vehicles are not the only cause. Each place, whether town or village, may have its own problems of pollution.

Is there a pollution problem in the place where you live or study? What is causing the problem ? How serious is it ?

Do you feel that something needs to be done about this problem ? Are the people living in this place sufficiently aware of the problem? Are there people who would want the problem to continue ?

Write a letter to the editor of a local English newspaper, pointing out the problem and what should be done to overcome it.

Annexure-B

ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ

ସ୍ୱଭାବ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର

ଯାଠାରୁ ଯେ ବେଶି ଜାଣେ ଗୁରୁ ସେ ତାହାର,
ଯୋଗ୍ୟ ସେହି ପାଇବାକୁ ଗୁରୁ-ବ୍ୟବହାର ।

ତହୁଁ ବଡ଼ ତହୁଁ ବଡ଼ ଗୁରୁ ଏ ଜଗତେ,

ନିଜକୁ ଗଣଇ ଜ୍ଞାନୀ, ସଦା ଶିଷ୍ୟମତେ ।

ଅନନ୍ତ ଜଗତ ଯେଣୁ ଧରି ଗୁରୁବେଶ,

ମାନବକୁ ଦେଇଥାଏ ନିତି ଉପଦେଶ ।

ଯାହା ଦେଖ ଅଛି ତହିଁ ଶିଖିବାର କଥା,

ତହୁଁ ଶିକ୍ଷା ଲଭେ ଜ୍ଞାନୀ ନତ କରି ମଥା ।

ଯେ ଦିନୁ ମାନବଜାତି ସମ୍ଭୁତ ଜଗତେ,

ସେ ଦିନୁ ଚାଲିଛି ତା' ଶିକ୍ଷା ଅବିରତେ ।

ଯାବତ ନ ହେବ ନର ଅବନୀରେ ଲୀନ,

ଶିଖିବା ବିଷୟ ତାର ଅଛି ତେତେ ଦିନ ।

ଯେ ଲୋକ ମନରେ ପୋଷେ ଗୁରୁ-ଗଉରବ,

ସେ ଗରବେ ଜ୍ଞାନ ତାର ହୁଅଇ ଖରବ ।

ନିଜକୁ ସେ ନିରନ୍ତର ଶିଷ୍ୟ ରୂପେ ଗଣେ,

ନିଶ୍ଚୟ ସେ ଯୋଗ୍ୟତମ ଗୁରୁ ମଧ୍ୟେ ଜଣେ ।

***

ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା

ପଲ୍ଲୀକବି ନନ୍ଦକିଶୋର ବଳ

ଖେଳୁଥିଲି କରି ଧୂଳିଘର
ବନ୍ଧୁ ଆସି କହିଲେ ମୋହର,
"ଚାଲ ଯିବା ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା କରି
ଆନନ୍ଦଧାମରେ ଯହିଁ ହରି ।"
ଭ୍ରମିଲଇଁ କେତେ କେତେ ଦେଶ
ନ ମିଳିଲା ତାହାଙ୍କ ସନ୍ଦେଶ ।
ଜଡ଼-ପ୍ରାଣୀ-ଉଦ୍ଭିଦ ଜଗତେ
ଲୋଡ଼ିଲି ମୁଁ ତାଙ୍କୁ କେତେ କେତେ ।
ବିଚିତ୍ର, ଲାବଣ୍ୟମୟ ଧରା
ଚିର ନବ ଋତୁ ପରମ୍ପରା
ପୂର୍ଣ୍ଣ-ଇନ୍ଦୁ-ଲୋକ-ସାନ୍ଦ୍ର ଘନ-
ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁମଣ୍ଡିତ ଗଗନ,
ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ତାରକା, ସାଗର,
ଗିରି, ନଦୀ, କାନନ, ପ୍ରାନ୍ତର,
ପଲ୍ଲବ କୁସୁମ, ତରୁଲତା-
ସମସ୍ତଙ୍କୁ ପୁଚ୍ଛିଲି ବାରତା ।
ବିହଙ୍ଗମ ମଧୁର ନିସ୍ୱନ,
ନରନାରୀ ସୁନ୍ଦର ଆନନ,
ଅବନୀର ଅତୀତ କାହାଣୀ,
ଜ୍ଞାନୀ-କବି ଉପଦେଶ ବାଣୀ,
ଖୋଜି ଖୋଜି ହେଲି ମୁଁ ନିରାଶ
ପ୍ରାଣ ମୋର ଉଦାସ ଉଦାସ ।
ନ ପାଇଣ ପ୍ରାଣର ଆଶ୍ରୟ
ମନ ହେଲା ପାପପଙ୍କମୟ ।
କିନ୍ତୁ ଶୁଣି କାହାର ଆହ୍ୱାନ
ଧରା-ଧୂଳି-ଅତୃପ୍ତ ମୋ ପ୍ରାଣ ?
ଅଲକ୍ଷିତେ ବୋଇଲା କେ ଗିର-
ଛିଣ୍ଡିଗଲା ସଂଶୟ ବନ୍ଧନ
ମୋହ ଧ୍ୱାନ୍ତ କଲା ପଳାୟନ ।

"ଖୋଜ ଖୋଜ ହୃଦୟ-ମନ୍ଦିର ।
ବାହାରର ତେଜି ଆଡ଼ମ୍ବର
ପ୍ରବେଶ ତୁ ଅନ୍ତରେ ନିଜର
ନଦେଖିଲେ ହୃଦୟ କନ୍ଦରେ
ନ ମକ୍ଟୁମକ୍ଟୁବ ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ।"
ଦେଖିଲି ମୁଁ ଅନ୍ତରକୁ ଚାହିଁ —
ଅନ୍ଧକାର ଛଡ଼ା କିଛି ନାହିଁ ।
ଥିଲା ଯାହା ଜ୍ଞାନ ମୋ ସଞ୍ଚିତ
ସଂଶୟ ସେ କଲା ଦ୍ୱିଗୁଣିତ ।
ନୈରାଶ୍ୟରେ ଜର୍ଜ୍ଜରିତ ପ୍ରାଣ
ହେଲା ପୁଣି ଦୁଃଖ ମ୍ରିୟମାଣ ।
ସଂସାରର ସୁଖ ସଖ୍ୟ ଜ୍ଞାନ
ପ୍ରାଣେ ଶାନ୍ତି ନ କଲା ପ୍ରଦାନ ।
ଶୁଣିଲି ମୁଁ ଅଜ୍ଞାତେ ଆଦେଶ-
" ଶୁଦ୍ଧ କର ହୃଦୟ ପ୍ରଦେଶ-
ପବିତ୍ର ନ କଲେ ପ୍ରାଣ ମନ
ପାପୀ ସତ ନ କରେ ଦର୍ଶନ ।"
ମନ ରିପୁ କବଳୁଁ ବାହାର-
କରିବା ତ ବିଷମ ବ୍ୟାପାର ।
ବିଷମ ସଂଗ୍ରାମେ ପରାଜିତ
ବାରମ୍ବାର ହେଲଇଁ ବ୍ୟଥିତ ।
ବୋଇଲି ବିକଳେ " କୃପାକରି
ତାର ମୋତେ ପାପ-ପଙ୍କୁ ହରି ।"
ହେଲାରୁ ମୋ ଗରବ ଗଞ୍ଜନ
ଅହଙ୍କାର-ମାନ-ବିନାଶନ
ଶୁଭକ୍ଷଣେ ଦୟାମୟ ହରି
ଦେଲେ ପଥ ପରିଷ୍କାର କରି ।
ନିରାଶେ ବିଷୟ-ବିଷ ପିଇ
ପାଞ୍ଚେ ପାଞ୍ଚ ଦିନ ଯିବି ଜୀଇଁ ।

ଦେଖିଲି ପଙ୍କରେ ପଦ୍ମ ପରି
ପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟେ ବିରାଜନ୍ତି ହରି ।
ଜ୍ଞାନ-ପ୍ରେମ-ପୁଣ୍ୟରୂପୀ ହରି
ଦିଅନ୍ତି ମୋ ପାପ ଧୌତ କରି ।
ସାରା ସୃଷ୍ଟି କରି ସଂଜୀବିତ
ଅଛନ୍ତି ଅନନ୍ତ ବିରାଜିତ,
କିନ୍ତୁ ଲୀଳାମୟ ପ୍ରଭୁ ହରି
ନିଜ ରୂପ ନିଅନ୍ତ ସମ୍ବରି ।
"କାହିଁ ଗଲେ; କାହିଁ ଗଲେ" ? କହି
ପାଶେ ଥାଇଁ ଦେଖି ନ ପାରଇ;
ଘନ ବନେ କୁସୁମ ଯେସନ
ବିକଶିଣ ପ୍ରମୋଦେ କାନନ
ଭୃଙ୍ଗ ସେହି ମଧୁଗନ୍ଧେ ମତ୍ତ
ଧନ୍ଦି ହେଉଥାଏ ଇତସ୍ତତଃ ।
ସେହିପରି ଏ ମୋର ହୃଦୟ
ତାଙ୍କ ପାଇଁ ହୁଅଇ ଅଥୟ ।
ସେ ଏଡ଼େ ନିଷ୍ଠୁର ପ୍ରଭୁ ଯେବେ
ବ୍ୟାକୁଳିତ ପ୍ରାଣ କିପାଁ ତେବେ ?

ବିଷ ପାନେ ପ୍ରାଣ କଲବଲ
ଏ ସଂସାର ଲାଗଇ ଭଲ ।
କିନ୍ତୁ ପ୍ରଭୁ କିପାଁଇ କେଜାଣି,
ନିଅନ୍ତି ଡୋରରେ ପୁଣି ଟାଣି !
ପାଇ ତାଙ୍କ ଦିବ୍ୟ ସୁଧା ସ୍ୱାଦ
ଭୁଲିଯାଏଁ ସକଳ ବିଷାଦ;
ପାସୋରଇ ସଂସାରର ଦୁଃଖ
ଦୁଃଖୀ ମୁହିଁ ଭୁଞ୍ଜେ କେତେ ସୁଖ !
ଏହିପରି ଜୀବ ଆତ୍ମା ସଙ୍ଗେ
ଲୀଳା କରୁଛନ୍ତି ହରି ରଙ୍ଗେ ।
ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା ଲାଗିଅଛି ସଦା
ସ୍ୱଭାବ-ନିର୍ମାଲ୍ୟ ଗଦା ଗଦା
ଅଜ୍ଞାନ ମୁଁ ଧରି ହରି ନାମ
ବାହାରିଛି ଜଗନ୍ନାଥ ଧାମ ।
ଧର୍ମ ବଡଦାଣ୍ଡେ ଯାହା ବିକା
ସାଉଣ୍ଟୁଛି "ନିର୍ମାଲ୍ୟ କଣିକା" !
ନିର୍ମାଲ୍ୟରେ ନାହିଁ ତ ବାରଣ
କର ପ୍ରିୟ ଏହାକୁ ଗ୍ରହଣ ।

***

ଭାରତ-ଭାବନା

ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ ରାଓ

ଏହି କି ସେ ପୁଣ୍ୟ-ଭୂମି ଭୁବନ-ବିଦିତ,
ସୁବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ରଙ୍ଗଭୂମି ଆର୍ଯ୍ୟ-ଗୌରବର ?
ଏହି କି ଭାରତ, ଯାର ମହିମା ସଙ୍ଗୀତ-
ଗମ୍ଭୀର-ଝଙ୍କାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦିଗ ଦିଗନ୍ତର ?
ଏହି କି ସେ ସୁମନୋଜ୍ଞ ଆଶା-ସରୋବର,
ଯାର ଜ୍ଞାନାମୃତପାନେ କୃତାର୍ଥ ଧରଣୀ ?
ଯାର ତେଜେ ବିଭାସିତ ଦେଶଦେଶାନ୍ତର ?
ଏହି କି ସେ ବସୁଧାର ସମୁଜ୍ଜଳ ମଣି ?
ଏହି କି ଅମୃତମୟୀ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ —
ସନ୍ତାନ-ଜନନୀ ? ୧ ।

କେମନ୍ତେ ହା ବିଭୋ ! ଆଜି କରିବି ବିଶ୍ୱାସ,
ଏହି ସେହି ଦେବଭୂମି ବିଶ୍ୱବନ୍ଦନୀୟା ?
ଏହି ସେହି ତେଜୋବୀର୍ଯ୍ୟ-ଗୌରବନିବାସ,
ଯାହାର ସ୍ମରଣେ ଉଲ୍ଲସିତ ବୀର-ହିୟା ?
ଏହି ସେହି ସର୍ବଦେଶ- ଅଗ୍ରଗଣନୀୟା ?
ମାନବ-ମାନସ-ଚକ୍ଷୁ ଜ୍ଞାନ-ଆଦିତ୍ୟର
ପବିତ୍ର ଉଦ୍ଭବସ୍ଥଳୀ, ତେଣୁ ମହନୀୟା,
ଯେସନ ପୂର୍ବାଶା, ଉଷା-ଉତ୍ସଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦର,
ଶୈଶବୀୟ ଲୀଳାଭୂମି ଲୋକଚକ୍ଷୁ
ଦେବ ତପନର । ୨ ।

କାହିଁ ସେହି ନଦୀ ପୁଣ୍ୟତୋୟା ସରସ୍ୱତୀ,
ଯାର କୂଳେ ଋଷିକଣ୍ଠେ ସ୍ଫୁରିଲା ଗମ୍ଭୀରେ
ଈଶସ୍ତୁତି, ଦେବରୂପେ ମୋହି ବସୁମତୀ
ଅମୃତ ସଙ୍ଗୀତତାନେ ଉଚ୍ଛ୍ୱାସିଣ ଧୀରେ
ହୃଦୟର ଉଚ୍ଚତମ ଆଶା-ଲହରୀରେ ?
ନାହିଁ ରେ ଭାରତବକ୍ଷେ ଆଜି ସେ ସରିତ,
ବେଦମାତା, ଆର୍ଯ୍ୟଦେହ ପୁଷ୍ଟ ଯାର ନୀରେ,
ଆର୍ଯ୍ୟକବି ଆତ୍ମାପଦ୍ମ ଯହିଁ ବିକଶିତ,
ଶିଖିଲା ସମ୍ବନ୍ଧ ତାର ପରମାତ୍ମା-ମିହିର ସହିତ ! ୩ ।

ଭାରତହୃଦକୌସ୍ତୁଭ କୌରବ-ଗୌରବ,
କାହିଁ ସେହି ଇନ୍ଦ୍ରପ୍ରସ୍ଥ କାହିଁ ବା ହସ୍ତିନା ?
ଯାହାର ମୋହନ ଛବି ନୟନଦୁର୍ଲଭ
ହୃଦଦରପଣେ ଧରି ଆଦରେ ଯମୁନା,
ଅବିରତ ନୃତ୍ୟେ ରତ ଥିଲୁ କଲ୍ଲୋଳିନି,
ସୁନୀଳ ପ୍ରବାହ ତୋର ଆଜି ବହମାନ,
ପୂରବେ ଯେପରି ବହୁଥିଲୁ ତରଙ୍ଗିଣି !
କିନ୍ତୁ କିବା ଅଦଭୁତ ବିଧିର ବିଧାନ,
ତୋ ଜଳବୁଦ୍‌ବୁଦ୍ ସମ ସେ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ
ଲୁପ୍ତ ଲୋ ତଟିନି ! ୪ ।

ମହାଭାରତର ମହାଗୀତ କଥା ଭାଳି
ବିସ୍ମୟେ ହୃଦୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁହଇ କାହାର ?
ଘୋର ଭଇରବ କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ରଣସ୍ଥଳୀ,
ବିଶାଳ ଜଗତେ କାହିଁ ପଟାନ୍ତର ତାର ?
ନାହିଁ ଦେଶ ରବିତଳେ ଯହିଁ ଏକାହବେ
ମହାରଥୀ ମହାବାହୁ ଏତେ ବୀରମଣି
ଦାବାନଳ ଜିଣି ତେଜେ ମାତିଲେ ଭୈରବେ,
ପ୍ରତାପେ କମ୍ପିତ କରି ବିପୁଳ ଧରଣୀ,
ମହାବାହୁ ଭୀଷ୍ମ, ଦ୍ରୋଣ, କର୍ଣ୍ଣ, ଭୀମ,
ଅର୍ଜୁନ, ଆର୍ଜୁନି । ୫ ।

ଅନ୍ୟାୟର ଅତ୍ୟାଚାରେ ଚିର-ଜର୍ଜରିତ,
ସର୍ବଥା ଜଡ଼ିତ କୁସଂସ୍କାର -ଅନ୍ଧକାରେ,
ଥିଲା ଏ ଭାରତଭୂମି ଯୁଗାନ୍ତ ପୀଡ଼ିତ,
ଯେବେ ଶାକ୍ୟସିଂହ ବୁଦ୍ଧ ବିଖ୍ୟାତ ସଂସାରେ
ଭୂଭାରହରଣ-ଅର୍ଥେ ତେଜି ରାଜଭୋଗ
ତପସ୍ୟା -ସାଗରେ ମଜ୍ଜି ଲଭିଲେ ସେ ଜଳେ
ନିର୍ବାଣ-ତତ୍ତ୍ୱରତନ ସାଧି ଜ୍ଞାନଯୋଗ,
ପ୍ରଚାରିଲେ ନବଦୀକ୍ଷା, " ସମାନ ସକଳେ"-
ବ୍ୟାପିଲା ଦାବାଗ୍ନି ପ୍ରାୟେ ମହାଦୀକ୍ଷା
ଅବନୀମଣ୍ଡଳେ । ୬ ।

ନାହିଁ ସେହି ଦିନ, ଯେବେ ପବିତ୍ର ଆଶ୍ରମେ
ସମାସୀନ ବ୍ରହ୍ମବାଦ ଆର୍ଯ୍ୟଋଷିଗଣ-
ବଶୀନ୍ଦ୍ର ବଶିଷ୍ଠ, ଅତ୍ରି ଅଟଳ ସଂଯମେ,
ଅଗ୍ନିସଙ୍କାଶ ଅଙ୍ଗିରା, ବ୍ୟାସ ତପୋଧନ,
ରାଜର୍ଷି ଜନକ ନିତ୍ୟ —ଶାନ୍ତି-ପରାୟଣ,
ଧ୍ୟାୟିଲେ ସୃଷ୍ଟିର ତତ୍ତ୍ୱ ମଜ୍ଜି ତପସ୍ୟାରେ,
ଆନନ୍ଦେ ବିସ୍ମୟେ ଆହା କଲେ ଦରଶନ
ବ୍ୟାପି ଅକୂଳ ଅନନ୍ତ ଘୋର ଅନ୍ଧକାରେ
ବିରାଜିତ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ୟୋତି
ନିସ୍ତରଙ୍ଗ କାଳପାରାବାରେ । ୪।

ଥିଲା ଦିନ ଯେବେ ଏହି ଭାରତଧାମରେ
ପବିତ୍ରତା ମୂର୍ତ୍ତିମତୀ ସରଳତାମୟୀ
ଦୟାରୂପେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣା ଋଷିଜନ ଘରେ,
ଋଷିକନ୍ୟା ଋଷିପତ୍ନୀ ଦିବ୍ୟ ତେଜୋମୟୀ,
ଉଶ୍ୱାମିଲେ ପାପାକ୍ରାନ୍ତ ମେଦିନୀର ଭାର ।
ଯେବେ ବୀରସୀମନ୍ତିନୀ କ୍ଷତ୍ରିୟ-କୁମାରୀ
ପ୍ରସବିଲେ ବୀରବୃନ୍ଦ ମହୀ-ଅଳଙ୍କାର,
ଶିଖାଇଲେ ପ୍ରାଣକାନ୍ତେ କଟାକ୍ଷ ପ୍ରହାରି
ସେ ବୀରତ୍ବ, ଯା' ର ଯଶ ଉଚ୍ଚନାଦେ
ଘୋଷଇ ସଂସାର ! ୫ ।

କାହିଁ ସେ ଆଯୋଧ୍ୟା ଧନ୍ୟା ଯୋଧେନ୍ଦ୍ର-ଜନନୀ,
କ୍ଷାତ୍ରତେଜୋଭାନୁ ଯହିଁ ଉଇଁଲା ପହିଲେ
ହିମୋଜ୍ଜ୍ୱଳ ହିମାଚଳଶିରେ ଦିନମଣି
ହେମରଶ୍ମି ବିମ୍ବେ ଯଥା ନିଶା ପ୍ରଭାତିଲେ,
ସେ ସୂର୍ଯ୍ୟପ୍ରଭବ ବଂଶ ଅବା କେଉଁଠାରେ,
ଯାର କୀର୍ତ୍ତି-ମହାଗୀତ ଆଦିମହାକବି
ଗାଇଲେ ଅମୃତକଣ୍ଠେ ପବିତ୍ର ଝଙ୍କାରେ,
ବୀରତ୍ୱର, ସତୀତ୍ୱର ସେ ଅତୁଲ୍ୟ ଛବି
ଚିତ୍ରି ରାମାୟଣାକାରେ ତପୋଧନ
ଅର୍ପିଲେ। ସଂସାରେ ! ୬ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ-ବୈଜୟନ୍ତୀ ବିଜୟ-ଉଲ୍ଲାସେ,
ନବଧର୍ମ ନବରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପିଣ ଭାରତେ,
ଧାଇଁଲା ସରବ ଦିଗେ ଜିଣିବାର ଆଶେ
ସିଂହଳ, ତାତାର, ଚୀନ, ଜାପାନ, ତିବ୍ବତେ ।
ଆହା କିବା ପ୍ରଭାମୟ ଭାରତଭବନ
ଥିଲା ସେହିକାଳେ, ଯେବେ ଶାସିଲେ ଧରଣୀ
ଗୁପ୍ତବଂଶ-ଅବତଂସ ବୌଦ୍ଧ ଭୂପଗଣେ,
ଯବନବିଜୟୀ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ବୀରାଗ୍ରଣୀ,
ଦେବପ୍ରିୟ ପ୍ରିୟଦର୍ଶୀ ଲୋକନାଥ
ଅଶୋକ ନୃମଣି । ୧୦ ।

ନଭଶ୍ଚୁମ୍ବୀ ପରବତ ଦମି ଶିଳ୍ପବଳେ
କାଳଗର୍ବ-ଖର୍ବକାରୀ କୀରତିନିଚୟ
ଗାନ୍ଧାର କର୍ଣ୍ଣାଟ ପୁଣି ଗୁର୍ଜର ଉତ୍କଳେ
ନିର୍ମିଲେ କୌଶଳେ ଏହି ନରପତିଚୟ
ସ୍ଥାପି କେତେ ଜୟସ୍ତୂପ ଗୌରବ-କେତନ
ଭାରତର ଜୟପ୍ରଭା ଦେଶଦେଶାନ୍ତରେ
ବିସ୍ତାରିଲେ ମହାଯଶା ମହୀପତିଗଣ,
ପ୍ରକୃତିରଞ୍ଜନ-ବ୍ରତ ପାଳି ଯତନରେ
ପ୍ରତିଷ୍ଠିଲେ ଶାନ୍ତିମୟ ସୁଶାସନ
ଦିଗ-ଦିଗନ୍ତରେ ।୧୧।

MIL(HINDI) Annexure-C
Arts, Sc & Com.

आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी

भारतीय संस्कृति की देन

भारतीय संस्कृति पर कुछ कहने से पहले मैं एक निवेदन कर देना कर्तव्य समझता हूँ कि संस्कृति को किसी देश-विशेष या जाति-विशेष की अपनी मौलिकता नहीं मानता। मेरे विचार से सारे संसार के मनुष्यों की एक सामान्य मानव-संस्कृति हो सकती है। यह दूसरी बात है कि वह व्यापक संस्कृति अब तक सारे संसार में अनुभूत और अंगीकृत नहीं हो सकी है। नाना ऐतिहासिक परम्पराओं के भीतर से गुजरकर और भौगोलिक परिस्थितियों में रहकर संसार के भिन्न-भिन्न समुदायों ने उस महान मानवी संस्कृति के भिन्न-भिन्न पहलुओं का साक्षात्कार किया है। नाना प्रकार की धार्मिक साधनाओं, कलात्मक प्रयत्नों और सेवा, भक्ति तथा योगमूलक अनुभूतियों के भीतर से मनुष्य उस महान सत्य के व्यापक और परिपूर्ण रूप को क्रमशः प्राप्त करता जा रहा है, जिसे हम 'संस्कृति' शब्द द्वारा व्यक्त करते हैं। यह संस्कृति शब्द बहुत अधिक प्रचलित है तथापि यह अस्पष्ट रूप में ही समझा जाता है। इसकी सर्वसम्मत कोई परिभाषा नहीं बन सकी है। प्रत्येक व्यक्ति अपनी रुचि और संस्कारों के अनुसार इसका अर्थ समझ लेता है। फिर इसको एकदम अस्पष्ट भी नहीं कह सकते, क्योंकि प्रत्येक मनुष्य जानता है कि मनुष्य की श्रेष्ठ साधनाएँ ही संस्कृति है। इसकी अस्पष्टता का कारण यही है कि अब भी मनुष्य इसके सम्पूर्ण और व्यापक रूप को देख नहीं सका है। संसार के सभी महान तत्त्व इसी प्रकार मानव-चित्त में अस्पष्ट रूप से आभासित होते हैं। उनका आभासित होना ही उनकी सत्ता का प्रमाण है। मनुष्य की श्रेष्ठतर मान्यताएँ केवल अनुभूत होकर ही अपनी महिमा सूचित करती हैं। उनको स्पष्ट और सुव्यवस्थित परिभाषा में बाँधना सब समय सम्भव नहीं होता। केवल नेति-नेति कहकर ही मनुष्य ने उस अनुभूति को प्रकाशित किया है। अपनी चरम सत्यानुभूति को प्रकट

करते समय कबीरदास ने इसी प्रकार की विवशता का अनुभव करते हुए कहा था—'ऐसा लो नहिं तैसा लो, मैं केहि विधि कहीं अनूठा लो' मनुष्य की सामान्य संस्कृति भी बहुत-कुछ ऐसी ही अनूठी वस्तु है। मनुष्य ने उसे अभी तक सम्पूर्ण पाया नहीं है; पर उसे पाने के लिए व्यग्र भाव से उद्योग कर रहा है। यह मार-काट, नोंच-खसोट और झगड़ा-टंटा भी उसी प्रयत्न के अंग हैं; आपको यह बात बहुत विरोधाभास-सी लगेगी, पर है सत्य। रास्ता खोजते समय भटक जाना, थक जाना या झुँझला पड़ना इस बात के सबूत नहीं हैं कि रास्ता खोजने की इच्छा ही नहीं है। कविवर रवीन्द्रनाथ ने अपनी कविजनोचित भाषा में इस बात को इस प्रकार कहा है कि यह जो लुहार की दुकान की खटाखट और धूल-धक्कड़ है, इनसे घबराने की जरूरत नहीं है। वहाँ वीणा के तार तैयार हो रहे हैं! जब ये तार बन जाएँगे तो एक दिन इनकी मधुर-संगीत-ध्वनि से निश्चय ही मन और प्राण तृप्त हो जाएँगे। ये युद्ध-विग्रह, ये कूटनीतिक दाँव-पेंच, ये दमन और शोषण के साधन, ये सब एक दिन समाप्त हो जाएँगे। मनुष्य दिन-दिन अपने महान लक्ष्य के नजदीक पहुँचता जाएगा। सामान्य मानव-संस्कृति ऐसा ही दुर्लभ लक्ष्य है। मेरा विश्वास है कि प्रत्येक देश और जाति ने अपनी ऐतिहासिक परम्पराओं और भौगोलिक परिस्थितियों के अनुसार उस महान लक्ष्य के किसी-न-किसी पहलू का अवश्य साक्षात्कार किया है। ज्यों-ज्यों वैज्ञानिक साधनों के परिणामस्वरूप भिन्न-भिन्न देश और भिन्न-भिन्न जातियाँ एक-दूसरे के नजदीक आती जाएँगी, त्यों-त्यों इन अंश-सत्यों की सार्थकता प्रकट होती जाएगी और हम सामान्य व्यापक सत्य को पाते जाएँगे। आज की मारामारी इसमें थोड़ी रुकावट डाल सकती है, पर इस प्रयत्न को निःशेष भाव से समाप्त नहीं कर सकती। अपने इस विश्वास का कारण मैं आगे बताने का प्रयत्न करूँगा।

जो आदमी ऐसा विश्वास करता है, उससे संस्कृति के साथ 'भारतीय' विशेषण जोड़ने का अर्थ पूछना नितांत संगत है! क्या 'भारतीय' से मतलब भारतवर्ष के समस्त अच्छे-बुरे प्रयत्न और संस्कार हैं? नहीं, समस्त भारतीय संस्कार अच्छे ही हैं या मनुष्य की सर्वोत्तम साधना की ओर अग्रसर करनेवाले ही हैं, ऐसा मैं नहीं मानता। ऐसा देखा गया है कि एक जाति ने जिस बात को अपना अत्यन्त महत्त्वपूर्ण संस्कार माना है, वह दूसरी जाति की सर्वोत्तम साधना के साथ मेल नहीं खाता। ऐसा भी हो सकता है कि एक जाति के संस्कार दूसरी जाति के संस्कार एकदम उलटे पड़ते हों। हो सकता है कि एक जाति मंदिरों और मूर्तियों के निर्माण में ही अपनी कृतार्थता मानती हो और यह भी हो सकता है कि दूसरी जाति उनको तोड़

डालने को ही अपनी चरम सार्थकता मानती हो। ये दोनों परस्पर विरुद्ध हैं। ऐसे स्थलों पर विचार करने की आवश्यकता होगी। श्रेष्ठ लक्ष्य परस्पर विरोधी नहीं होता। प्रसिद्ध संत रज्जबदास ने कहा था—'सब साँच मिलै सो साँच है, न मिलै सो झूठ।' सम्पूर्ण सत्य अविरोधी होता है। जहाँ भी विरोध दीखे, वहाँ सोचने की जरूरत होगी। हो सकता है कि दो भिन्न-भिन्न जनसमुदाय मोहवश दो असत्य बातों को ही बड़ा सत्य मान बैठे हों। हो सकता है कि दोनों में एक सही हो और दूसरा गलत। साथ ही यह भी हो सकता है कि दोनों सही रास्ते पर हों; पर उनके दृष्टिकोण गलत हों। यदि हमें अपनी गलती मालूम हो तो उसे निर्मम भाव से छोड़ देना होगा। महाभारत ने बहुत पहले घोषणा की थी कि जो धर्म दूसरे धर्म को बाधित करता है, वह धर्म नहीं है, कुधर्म है। सच्चा धर्म अविरोधी होता है:

धर्मो यो बाधते धर्मं न स धर्मो कुधर्म तत्।
अविरोधी यु तो धर्मः स धर्मो मुनिसत्तम॥

मैं जब 'भारतीय' विशेषण जोड़कर संस्कृति शब्द का प्रयोग करता हूँ, तो मैं भारतवर्ष द्वारा अधिगत और साक्षात्कृत अविरोधी धर्म की ही बात करता हूँ। अपनी विशेष भौगोलिक परिस्थिति में और विशेष ऐतिहासिक परम्परा के भीतर से मनुष्य के सर्वोत्तम को प्रकाशित करने के लिए इस देश के लोगों ने भी कुछ प्रयत्न किए हैं। जितने अंश में वह प्रयत्न संसार के अन्य मनुष्य के प्रयत्नों का अविरोधी है, उतने अंश में वह उनका पूरक भी है। भिन्न-भिन्न देशों और भिन्न-भिन्न जातियों के अनुभूत और साक्षात्कृत अन्य अविरोधी धर्मों की भाँति वह मनुष्य की जययात्रा में सहायक है। वह मनुष्य के सर्वोत्तम को जितने अंश में प्रकाशित और अग्रसर कर सका है, उतने ही अंश में वह सार्थक और महान है। वही भारतीय संस्कृति है, उसको प्रकट करना, उसकी व्याख्या करना या उसके प्रति जिज्ञासा-भाव उचित है। यह प्रयास अपनी बड़ाई का प्रमाणपत्र संग्रह करने के लिए नहीं है, बल्कि मनुष्य की जययात्रा में सहायता पहुँचाने के उद्देश्य से प्ररोचित है। इसी महान उद्देश्य के लिए उसका अध्ययन, मनन और प्रकाशन होना चाहिए।

मनुष्य की जययात्रा! क्या मनुष्य ने किसी अज्ञात शत्रु को परास्त करने के लिए अपना दुर्द्धर रथ जोता है? मनुष्य की जययात्रा! क्या जानबूझकर लोकचित्त को व्यामोहित करने के लिए वह पहले ही जैसा वाक्य बनाया गया है? मनुष्य की जययात्रा का क्या अर्थ हो सकता है? परन्तु मैं पाठकों को किसी प्रकार के शब्द-जाल में उलझाने का संकल्प लेकर नहीं आया हूँ। मुझे यह वाक्य सचमुच बड़ा बल देता है। न जाने किस अनादि काल

के एक अज्ञात मुहूर्त में यह पृथ्वी नामक ग्रहपिंड सूर्यमंडल से टूटकर उसके चारों ओर चक्कर काटने लगा था। मुझे उस समय का चित्र कल्पना के नेत्रों से देखने में बड़ा आनन्द आता है। उस सद्यःप्रस्फुटित धरित्री-पिंड में ज्वलंत गैस भरे हुए थे। कोई नहीं जानता कि इन असंख्य अग्निगर्भकणों में से किसमें या किनमें जीवतत्त्व का अंकुर वर्तमान था। शायद वह सर्वत्र परिव्याप्त था। इसके बाद लाखों वर्ष तक धरती ठंडी होती रही, लाखों वर्ष तक उस पर तरल तप्त धातुओं की लहाछेह वर्षा होती रही, लाखों वर्ष तक उसके भीतर और बाहर प्रलयकांड मचा रहा, पृथ्वी अन्यान्य ग्रहों के साथ सूर्य के चारों ओर उसी प्रकार नाचती रही, जिस प्रकार खिलाड़ी के इशारे पर सरकस के घोड़े नाचते रहते हैं। जीवतत्त्व स्थिर-अविक्षुब्ध भाव से उचित अवसर की प्रतीक्षा में बैठा रहा। अवसर आने पर उसने समस्त जड़शक्ति के विरुद्ध विद्रोह करके सिर उठाया—नगण्य तृणांकुर के रूप में! तब से आज तक संपूर्ण जड़शक्ति अपने आकर्षण का समूचा वेग लगाकर भी उसे नीचे की ओर नहीं खींच सकी। सृष्टि के इतिहास में वह एकदम अघटित घटना थी। अब तक महाकर्ष (ग्रेविटेशन पावर) के विराट वेग को रोकने में कोई समर्थ नहीं हो सकता था। जीवतत्त्व प्रथम बार अपनी ऊर्ध्वगामिनी वृत्ति की अदना के ताकत के बल पर इस महाकर्ष को अस्वीकार कर सका। तब से वह निरंतर अग्रसर होता गया। मनुष्य उसी की अंतिम परिणति है। वह एक कोश से अनेक कोशों के जटिल संघटन में कर्मेन्द्रियों से ज्ञानेन्द्रियों की और ज्ञानेन्द्रियों से मन और बुद्धि की तरफ विकसित होता हुआ मानवात्मा के रूप में प्रकट हुआ। पंडितों ने देखा है कि मनुष्य तक आते-आते प्रकृति ने अपने कारखाने में असंख्य प्रयोग किए हैं। पुराने जंतुओं की विशाल ठठरियाँ आज भी यत्र-तत्र मिल जाती हैं और उन असंख्य प्रयोगों की गवाही दे जाती हैं। प्रकृति अपने प्रयोग में कृपण कभी नहीं रही है। उसने बरबादी की कभी परवाह नहीं की। दस वृक्षों के लिए वह दस लाख बीज बनाने में कभी कोताही नहीं करती। यह सब क्या व्यर्थ ही अंधता है, सुस्पष्ट योजना का अभाव है या हिसाब न जानने का दुष्परिणाम है? कौन बताए कि किस महान उद्देश्य की प्राप्ति के लिए प्रकृति ने इतनी बरबादी सही है? हम केवल इतना ही जानते हैं कि जब जीवतत्त्व, समस्त विघ्न-बाधाओं को अतिक्रम करके मनुष्य-रूप में अभिव्यक्त हुआ, तब इतिहास ही बदल गया। जो कुछ जैसा होना है, वह होकर ही रहेगा—यही प्रकृति का अचल विधान है। कार्य-कारण बनता है और नए कार्य को जन्म देता है। कार्यकारणों की इस नीरंध्र ठोस परम्परा में इच्छा का कोई स्थान नहीं था। जो जैसा होने को है, वह होकर ही रहेगा।

इसी समय मनुष्य आया। उसने इस साधारण नियम को अस्वीकार किया। उसने अपनी इच्छा के लिए न जाने कहाँ से एक फाँक निकाला। जो जैसा है, वैसा ही मान लेने की विवशता को उसने नहीं माना, जैसा होना चाहिए, वही बड़ी बात है। इस जगह से सृष्टि का दूसरा अध्याय शुरू हुआ। एक बार कल्पना कीजिए, तरल-तप्त धातुओं के प्रचण्ड समुद्र की, निरंतर झरनेवाले अग्नि-गर्भ-मेघों की; विपुल जड़-संघात की, और फिर कल्पना कीजिए क्षुद्राकार मनुष्य की! विराट ब्रह्माण्ड-निकाय, कोटि-कोटि नक्षत्रों का अग्निमय आवर्त्त-नृत्य, अनंत शून्य में निरंतर उद्भूयमान और विनाशमान नीहारिका पुंज विस्मयकारी हैं, पर उनसे अधिक विस्मयकारी है मनुष्य, जो नगण्य स्थान-काल में रहकर इनकी नाप-जोख करने निकल पड़ा है! क्या मनुष्य इस सृष्टि की अंतिम परिणति है? क्या विधाता ने केशवदास के बीरबल की भाँति इस कृती बीज की रचना करके हाथ झाड़ लिया है—'कै करतार बली बलबीर दियो करतार दुहूँ करतारी?' कौन कह सकता है? परन्तु क्या यह मनुष्य की अमोघ जययात्रा नहीं है? क्या यह इस बात का प्रमाण नहीं है कि समस्त गलतियों के बावजूद मनुष्य मनुष्यता की उच्चतर अभिव्यक्तियों की ओर ही बढ़ रहा है?

यह जो स्थूल से सूक्ष्म की ओर अग्रसर होना है, जो कुछ जैसा होनेवाला है, उसको वैसा ही न मानकर जैसा होना चाहिए, उसकी ओर जाने का प्रयत्न है, यही मनुष्य की मनुष्यता है! अनेक बातों में मनुष्य और पशु में कोई भेद नहीं है। मनुष्य पशु की अवस्था से ही अग्रसर होकर इस अवस्था में आया है। इसलिए वह स्थूल को छोड़कर रह नहीं सकता। यही कारण है कि मनुष्य को दो प्रकार के कर्तव्य निबाहने पड़ते हैं—एक स्थूल की क्षुधा को निवृत्त करना और दूसरा सूक्ष्म से सूक्ष्मतर तत्त्व की ओर बढ़ानेवाली अपनी ऊर्ध्वगामिनी वृत्ति को संतुष्ट करना। आहार-निद्रा आदि के साधन भी मनुष्य को जुटाने पड़ते हैं। यद्यपि मनुष्य-बुद्धि ने इनमें भी कमाल का उत्कर्ष दिखाया है, पर प्रयोजन प्रयोजन ही है। प्रयोजन के जो अतीत हैं, जहाँ मनुष्य की आनंदिनी वृत्ति ही चरितार्थ होती है, वहाँ मनुष्य की ऊर्ध्वगामिनी वृत्ति को संतोष होता है। ज्यों-ज्यों मनुष्य संघबद्ध होकर रहने का अभ्यस्त होता गया, त्यों-त्यों उसे सामाजिक संघटन के लिए नाना प्रकार के नियम-क़ानून बनाने पड़े। इस संघटन को दोषहीन और गतिशील बनाने के लिए उसने दंड-पुरस्कार की व्याख्या भी की, इन बातों को एक शब्द में सभ्यता कहते हैं। आर्थिक व्यवस्था राजनीतिक संघटन, नैतिक परम्परा और सौंदर्य-बोध को तीव्रतर करने की योजना, ये सभ्यता के चार स्तंभ हैं। इन सबके सम्मिलित प्रभाव से संस्कृति बनती है। सभ्यता मनुष्य

के बाह्य प्रयोजनों को सहजलभ्य करने का विधान है और संस्कृति प्रयोजनातीत आंतर आनंद की अभिव्यक्ति। परंतु शायद फिर मैं पहेलियों की बोली बोलने लगा हूँ। आप जानना चाहेंगे कि यह बाह्य प्रयोजन और आंतर अभिव्यक्ति क्या बला है? किसको तुम बाह्य कहते हो और किसको आंतर, तुम्हारे कथन में प्रमाण क्या है?

यह जो हमारे बाह्यकरण हैं—कर्मेन्द्रिय और ज्ञानेंद्रिय हैं—हमारे अत्यन्त स्थूल प्रयोजनों के निवर्तक हैं। मन इनसे सूक्ष्म है, बुद्धि और भी सूक्ष्म है। मन में हम हजार गज की लंबाई को भी एकाएक धारण नहीं कर सकते। पर बुद्धि द्वारा ज्योतिषी कोटि-कोटि प्रकाश-वर्षों में फैले हुए ग्रह-नक्षत्रों की नाप-जोख किया करते हैं। परन्तु बुद्धि भी बड़ी चीज नहीं है। बुद्धि से भी बढ़कर कोई वस्तु है। वही अंतरतम है। गीता में कहा है :

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्योबुद्धेः परतस्तु सः॥

जो वस्तु केवल इंद्रियों को संतुष्ट कर सके, वह बहुत महत्त्वपूर्ण नहीं है। जो वस्तु मन को संतुष्ट कर सके, अर्थात् हमारे भावावेगों को संतोष दे सके, वह पहली से सूक्ष्म होने पर भी बहुत बड़ी नहीं है। जो बात बुद्धि को संतोष दे सके, वह जरूर बड़ी है, पर वह भी बाह्य है। बुद्धि से भी परे कुछ है। वही वास्तव है, उसका संतोष ही काम्य है। परन्तु वह क्या है? मैं भारतीय मनीषा के इस मंतव्य तक आपको ले आकर यह आशा नहीं कर रहा हूँ कि आप शास्त्र-वाक्य पर विश्वास कर लें। मैं इसके निकट आपको ले आकर छोड़ देता हूँ; क्योंकि मैं जानता हूँ कि यहाँ तक आकर आप इसकी गहराई में पैठने का प्रयत्न अवश्य करेंगे। जब तक इसकी गहराई में पैठने का प्रयत्न नहीं किया जाता तब तक मनुष्य के बड़े-बड़े प्रयत्नों का रहस्य समझ में नहीं आएगा।

तैत्तिरीय उपनिषद् की भृगुवल्ली में वरुण के पुत्र भृगु की मनोरंजक कथा दी हुई है। भृगु ने जाकर वरुण से कहा था कि भगवन, मैं ब्रह्म को जानना चाहता हूँ। पिता ने तप करने की आज्ञा दी। कठिन तपस्या के बाद पुत्र ने समझा—अन्न ही ब्रह्म है। पिता ने फिर तप करने को कहा—इस बार पुत्र कुछ और गहराई में गया। उसने प्राण को ही ब्रह्म समझा। पिता को संतोष नहीं हुआ। उन्होंने पुत्र को पुनः तप करने के लिए उत्साहित किया। पुत्र ने फिर तप किया और समझा कि मन ही ब्रह्म है। पिता फिर भी असंतुष्ट ही रहे। फिर तप करने के बाद पुत्र ने अनुभव किया—विज्ञान ही ब्रह्म है। पर पिता को अब भी संतोष नहीं हुआ। पुनर्वार कठिन तप के बाद पुत्र ने समझा—आनंद ही ब्रह्म है। यही चरम सत्य था। इस प्रकार अन्न (भौतिक

पदार्थ)—प्राण—मन—विज्ञान (बुद्धि)—आनंद (अध्यात्म तत्त्व)—ये ही ज्ञान के पाँच स्तर हैं। ये उत्तरोत्तर सूक्ष्म हैं। इन्हीं पाँचों को आश्रय करके संसार के भिन्न-भिन्न दार्शनिक मत बने हैं। साधारणत: इनको आश्रय करके दो-दो प्रकार के मत बन जाते हैं—तर्काश्रित मत और विश्वास समर्पित मत। संदेह को उद्रिक्त करनेवाला तर्काश्रित मत फिलासफी का प्रतिपाद्य मत बन गया है और विश्वास को आश्रय करके श्रद्धा को उद्रिक्त करनेवाला मत धर्म-विज्ञान का। भारतवर्ष का इतिहास अन्य देशों से कुछ विचित्र रहा है। सभ्यता के उष:काल से लेकर आधुनिक काल के आरंभ तक हमारे इस देश में नाना मानव-समूहों की धारा बराबर आती रही है। इसमें सभ्य, धर्म-सभ्य और बर्बर श्रेणी के मनुष्य रहे हैं। भारतीय मनीषी शुरू से ही मनुष्य के बहुविध विश्वासों और मतों को जानने का अवसर पा सके हैं। इसीलिए यहाँ धर्म-विज्ञान और तत्त्व-जिज्ञासा कभी परस्परविरोधी मत नहीं माने गए। भारतीय ऋषि ने दोनों का उचित सामंजस्य किया है। शायद इस विषय में भारतवर्ष सारे संसार को कुछ दे सकता है। भारतवर्ष के दार्शनिक साहित्य के आलोचकों को आश्चर्य हुआ है कि इस देश में उस चीज का कभी विकास ही नहीं हो पाया जिसे फिलॉसफी कहते हैं; भारतवर्ष के दर्शन धर्म पर आधारित बताए गए हैं। 'दर्शन' शब्द का अर्थ ही देखना है। इसका अंतर्निहित अर्थ यह है कि 'दर्शन' कुछ सिद्ध महात्माओं के देखे हुए (साक्षात्कृत) सत्यों का प्रतिपादन करते हैं। जैसा कि हमने अभी लक्ष्य किया है, यह 'देखना' तब वास्तविक होगा जब वह केवल इंद्रिय द्वारा, प्राण द्वारा, मन द्वारा यहाँ तक कि बुद्धि द्वारा भी दृष्ट स्थूल पथ्यों को पीछे छोड़कर उस वस्तु के द्वारा देखा गया हो, जो आनंदरूप है, जो सबके परे और सबसे सूक्ष्म है। यही स्वसंवेद्य ज्ञान है। परन्तु यह नहीं समझना चाहिए कि प्रत्येक व्यक्ति जो अनुभव करता है, वह सत्य ही है। शरीर और मन की शुद्धि आवश्यक है। जब तक मनुष्य का बाहर और भीतर शुद्ध, निर्मल और पवित्र नहीं होते, तब तक वह गलत वस्तु को सत्य समझ सकता है। चंचल मन से कोई मामूली समस्या भी ठीक-ठीक समाहित नहीं होती। यह जो बाह्य और अंत:करणों की शुद्धि है, यही भारतीय दर्शनों की विशेषता है। जैसे-तैसे रहकर, जैसा-तैसा सोचकर बड़े सत्य को अनुभव नहीं किया जा सकता। चंचल चित्त केवल विकृत चिंता में ही लगा रहता है। भारतीय मनीषियों ने इस चंचल चित्त को वश में करने के उपाय बताए हैं। इसी उपाय का नाम योग है। भगवान श्रीकृष्ण ने गीता में कहा है कि यद्यपि मन बड़ा चंचल है और उसे वश में करना कठिन है, तथापि अभ्यास और वैराग्य से उसे वश में किया जा सकता है।

अभ्यास और वैराग्य के लिए भारतीय साहित्य में शताधिक ग्रंथ वर्तमान हैं। संभवतः सारे संसार में बुद्धिजीवी इस विषय में यहाँ से कुछ सीख सकते हैं। केवल बौद्धिक विश्लेषण द्वारा सत्य तक नहीं पहुँचा जा सकता। सर्वत्र अभ्यास और वैराग्य आवश्यक है।

हमने अभी जिन पाँच तत्त्वों को लक्ष्य किया, उनमें सबसे स्थूल है यह शरीर, फिर प्राण और फिर मन। शरीर का प्रतीक बिंदु है। भारतीय मनीषियों ने अनुभव किया है कि इनमें से किसी एक को संयत करने का अभ्यास किया जाए तो बाकी संयत हो जाते हैं। भारतवर्ष के नाना आध्यात्मिक पंथ इन तीनों को संयत करने के ऊपर जोर देने के कारण अलग-अलग हो गए हैं। संयमन की विधि भी सर्वत्र एक नहीं है। नाना बौद्ध और शाक्त साधनाओं में बिंदु को वश में करने की विधियाँ बताई गई हैं, हठयोग प्राण को वश करने के पक्ष में है, राजयोग मन को वश में करने की विधि बताता है। ये सब अभ्यास द्वारा सिद्ध होते हैं। ऊपर-ऊपर से देखनेवाले आलोचक भारतीय साधन-मार्गों में इतना अधिक भेद देखते हैं कि उन्हें समझ में नहीं आता कि ये विभिन्न पंथ किस प्रकार अपने को एक ही मूल उद्गम से उद्भूत बताते हैं। गहराई में जानेवालों के लिए ये विरोध नगण्य हैं। नाना भाँति अभ्यास के द्वारा साधक बिंदु, प्राण और मन को स्थिर करता है तब जाकर अंतःकरण निर्मल स्फटिक मणि के समान होता है। परन्तु यहाँ भी भ्रांति का अवकाश रहता है। इसीलिए भारतीय मनीषियों ने केवल अभ्यास को ही एकमात्र साधन नहीं माना। अभ्यास के साथ वैराग्य होना चाहिए। राग-द्वेषवश जो इंद्रिय चांचल्य होता है, उसका रोकना राग और विराग के विषयों को अलग-अलग समझ सकना, मन द्वारा विषयों की चिंता और अंत में मानसिक उत्सुकता को दबा देना—ये सब वैराग्य के भेद हैं, परन्तु असली वैराग्य तो तब होता है जब अंतरात्मा समस्त इंद्रियों से और मन-बुद्धि आदि सब तत्त्वों से अपने को पृथक् समझ लेता है। इस प्रकार अभ्यास और वैराग्य से चित्त स्थिर होता है और बुद्धि निर्मल होती है—केवल उसी समय परम सत्य का साक्षात्कार होता है।

मेरा अनुमान है कि विचार का यह प्रकृष्ट पंथ है, परन्तु यह मेरा दावा नहीं कि मैं इस बात को ठीक-ठीक समझ सकता हूँ। वस्तुतः यह साधना का विषय है, परन्तु यह समझना कठिन नहीं कि किसी बात की सचाई तक पहुँचने के लिए एक प्रकार के बौद्धिक वैराग्य की आवश्यकता है। संसार की समस्त जटिल समस्याएँ नित्य-प्रति और भी जटिलतर इसलिए होती जाती हैं कि इन पर विचार करनेवालों में मानसिक संयम और बौद्धिक वैराग्य का अभाव है। लोग अपने-अपने विशेष स्वार्थों और विचार-

पद्धतियों के भीतर से दूसरों को देखने का प्रयास करते हैं और समस्याएँ और जटिलतर हो जाती हैं। बौद्धिक वैराग्य ही मनुष्य को संस्कृत बनाता है।

भारतवर्ष का साहित्य बड़ा विशाल और विपुल है। उसने ज्ञान और साधना के क्षेत्र में नाना भाव से विचार किया है। मैं सबकी चर्चा करने योग्य अधिकारी भी नहीं हूँ और यहाँ इतना समय भी नहीं है; परन्तु इतना स्मरण कर लेना उचित है कि यह जो आध्यात्मिक परमसत्य की उपलब्धि है और जिसके लिए शारीरिक, मानसिक और बौद्धिक संयम और वैराग्य की बात बताई गई है—सिर्फ यही एकमात्र काम्य नहीं बताया गया। यद्यपि यह परमोत्तम लक्ष्य है, पर इस लक्ष्य की पूर्ति के पहले प्रत्येक व्यक्ति को कुछ ऋण चुका लेने पड़ते हैं। बहुत थोड़े लोगों को इन ऋणों से छुटकारा दिया गया है। अधिकांश लोग इन ऋणों को चुकाए बिना किसी भी बड़ी साधना के अधिकारी नहीं हो सकते।

भारतीय विश्वास के अनुसार मनुष्य तीन प्रकार के ऋणों को लेकर पैदा होता है। वे तीन ऋण हैं—देवऋण, ऋषिऋण और पितृऋण। पैदा होते ही मनुष्य अपने सम्पूर्ण शरीर और इन्द्रियों को पा जाता है। ये इंद्रियाँ उसे न मिलतीं तो न तो वह संसार का कुछ आनन्द ही उपयोग कर सकता, न कुछ नया दे ही सकता। निश्चय ही वह माता-पिता के निकट इसके लिए ऋणी है। परन्तु वस्तुतः वह अनादिकालीन धारा का परिणाम पितृ-पितामह ने उसे जो शरीर दिया है, उसका क्या कोई प्रतिदान दे सकता है? भारतीय मनीषियों ने इसका एकमात्र उपाय यह बताया है कि मनुष्य इसे ऋण के रूप में स्वीकार कर ले और पितृ-पितामहों की इस धारा को आगे बढ़ा दे। धारा रुद्ध न होने पाए। कौन जानता है, भविष्य में उसी धारा में कौन कृति बालक पैदा होकर संसार को नई रोशनी दे? इसीलिए शास्त्रकारों ने पितृऋण से मुक्ति पाने का उपाय संतान उत्पन्न करना और उन्हें शिक्षित बनाकर समाज के हाथों सौंप जाने को बताया है। फिर मनुष्य पैदा होते ही अनेक विद्वानों और विज्ञानियों की आविष्कृत ज्ञानराशि को सहज ही पा जाता है। हर व्यक्ति को नए सिरे से अगर अपना-अपना प्रयोग और आविष्कार चलाना पड़ता तो मनुष्य की यह दुनिया कैसे बन गई होती, यह केवल सोचने की बात है। सो मनुष्य इस प्रकार अतीत के ऋषियों का ऋण लिए हुए पैदा होता है। इसे चुकाने का उपाय ज्ञान की धारा की रक्षा और उसे अग्रसर कर देना है। विद्या पढ़ना और ज्ञानधारा को अग्रसर करना कोई कृतित्व नहीं, सिर्फ कर्जा चुकाने का कर्तव्य-पालन मात्र है। फिर अन्न को पैदा करनेवाली पृथ्वी, जल बरसानेवाले मेघ, प्रकाश देनेवाला सूर्य आदि

प्राकृतिक शक्तियाँ जिन्हें भारतीय मनीषी 'देवता' कहता है—हमें अनायास मिल गई हैं। भारतीय मनीषी ने इनके ऋण के मुक्ति पाने का उपाय बाँटकर भोग करना बताया है। जो तुम्हारे पास है, उसे सबको बाँटकर ग्रहण करो। सो ये तीन ऋण मनुष्य के जन्म से ही लदे आते हैं। इन तीनों ऋणों को चुकाए बिना मोक्ष पाने का प्रयत्न पाप है। भारतवर्ष में प्रत्येक व्यक्ति से यह कम-से-कम आशा की गई है कि वह समाज को स्वस्थ और शिक्षित संतान दे, प्राचीन ज्ञान-परम्परा की रक्षा करे और आगे बढ़ाने का प्रयत्न करे और प्राकृतिक शक्तियों से प्राप्त संपद् को निजी समझकर दबा न रखे। ये ऋण हैं। मनुस्मृति के छठवें अध्याय में कहा गया है कि जो इनको चुकाए बिना ही मोक्ष की कामना करता है, वह अध:पतित होता है:

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्।
अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यध:।

जब तक ये ऋण चुका नहीं दिए जाते, तब तक मनुष्य को बड़ी बात सोचने का अधिकार नहीं है।

भारतवर्ष ने एशिया और यूरोप के देशों को अपनी धर्म-साधना की उत्तम वस्तुएँ दान दी हैं। उसने अहिंसा और मैत्री का संदेश दिया है, क्षुद्र दुनियावी स्वार्थों की उपेक्षा करके विशाल आध्यात्मिक अनुभूतियों का उपदेश दिया है और उसने जिन बातों को ग्रहण किया है; वे भी उसी प्रकार महान और दीर्घस्थायी रही हैं। उच्चतर क्षेत्र के आदान-प्रदान के ठोस चिह्न अब भी इस भूमि के नीचे से निकलते रहते हैं और विदेशों में मिल जाया करते हैं। हमारा धर्म, विज्ञान, हमारी मूर्ति और मन्दिर-शिल्प, हमारा दर्शन-शास्त्र, हमारे काव्य और नाटक, हमारी चिकित्सा और ज्योतिष संसार में गए हैं; सम्मानित और स्वीकृत हुए हैं और संसार को उच्च चिंतनशील जातियों से थोड़ा-बहुत प्रवाहित भी हुए हैं। मैं आज आपको उस दिव्य लोक की सैर नहीं करा सका, जहाँ भारतीय आचार्य पर्वतों और रेगिस्तानों को लाँघकर अहिंसा और मैत्री का संदेश देते हैं, जहाँ हमारे शिल्पी गांधार और यवन कलाकारों के साथ मिलकर पत्थर में जान डाल रहे हैं, जहाँ अरब और ईरान के मनीषियों के साथ मिलकर वे चिकित्सा और ज्योतिष का प्रचार कर रहे हैं, जहाँ मलय और यवद्वीप में वहाँ के निवासियों से मिलकर शिल्प और कला में नया प्राण-संचार कर रहे हैं। मैं उस परम मोहक लोक में आपको न ले जाकर शास्त्रीय नीरस विचारों में उलझाए रहा; परंतु इसके लिए मुझे क्षमा माँगने की जरूरत नहीं है, क्योंकि मेरा विश्वास है कि भारतीय मनीषियों ने अपने देशवासियों में जीवन के आवश्यक कर्तव्यों और वैराग्य की महिमा और स्थूल की अपेक्षा सूक्ष्म की

ओर झुकने का प्रेम पैदा किया, उसका ही परिणाम है कि भारतवर्ष दीर्घकाल तक पशु-सुलभ क्षुद्र स्वार्थों का गुलाम नहीं बन सका। आज हम सांस्कृतिक दृष्टि से जो बहुत नीचे गिर गए हैं, उसका प्रधान कारण यही है कि हम महान आदर्श को भूल गए हैं। मेरा विश्वास है कि इन आदर्शों को नई परिस्थितियों के अनुकूल बनाकर ग्रहण करने से हम तो ऊपर उठेंगे ही, सारे संसार को भी उसमें कुछ-न-कुछ ऐसा अवश्य मिलेगा जिससे उसे वर्तमान प्रलयंकर अवस्था से उबरने का मौका मिले।

भारतवर्ष ने सामान्य मानवीय संस्कृति को पूर्ण और व्यापक बनाने की जो महती साधना की है, उसके प्रत्येक पहलू का अध्ययन और प्रकाशन हमारा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण कर्तव्य होना चाहिए।[1]

---

1. बिहार प्रान्तीय संस्कृति-सम्मेलन, मंदार, भागलपुर में दिया भाषण।

503

11067CH04

भारतीय कलाएँ

कलाओं की अपनी भाषा होती है जैसे- हम अपने आस-पास के परिवेश, प्रकृति या भावों और विचारों को भाषा मे व्यक्त करते हैं। वैसे ही चित्रकारी, संगीत या नृत्य के माध्यम से भी हम अपने आस-पास और प्रकृति को अभिव्यक्त करते हैं। हम जो कुछ देखते-सुनते हैं उसे किसी न किसी रूप में और नए-नए तरीके से कहना या अभिव्यक्त करना चाहते हैं। समुद्र में उठती गिरती लहरों को देखकर चित्रकार उसे रंगों से सजाता है। चिड़ियाँ की चहचहाहट को गायक स्वरों में सजाता है तो नर्तक मन के भावों को विभिन्न मुद्राओं में सजाता है। कभी

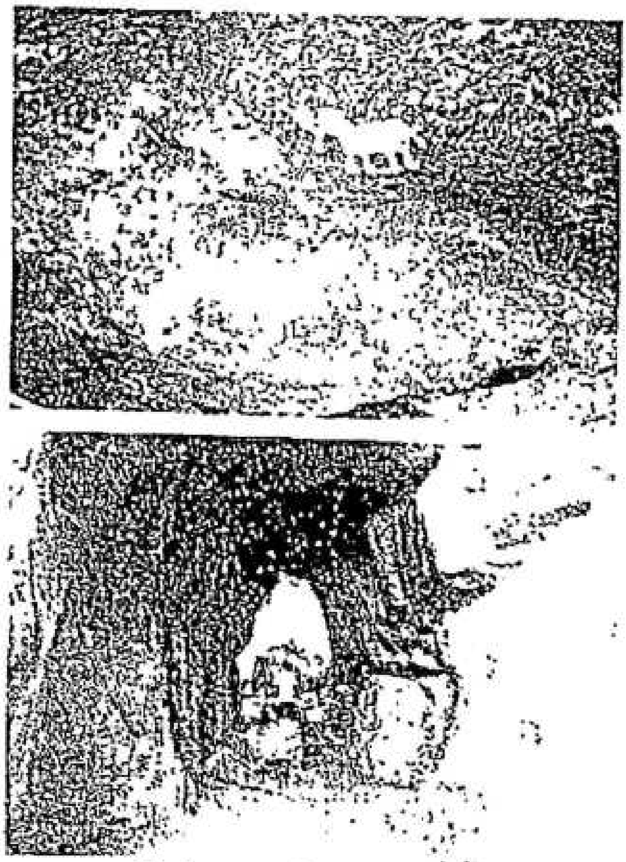

भीमबेटका की गुफा के चित्र

चित्रों में, तो कभी गीतों में, कभी नृत्य में, तो कभी संगीत में यह कहने-सुनने की परंपरा सदियों से चल रही है और आज भी नए-नए तरीकों में लगातार ज़ारी है।

हमारा देश भारत उत्सवधर्मी है। विविधता हमारी पहचान है। विभिन्न संस्कृतियों और विभिन्न त्योहारों के साथ-साथ विविध कलाएँ भी हमारी अनूठी पहचान हैं। आपने देखा होगा कि भारत के अलग-अलग राज्यों की अपनी-अपनी विशिष्ट कलाएँ हैं। आपने यह भी देखा होगा कि हमारी कलाओं को त्योहारों, उत्सवों से अलग नहीं किया जा सकता। ये कलाएँ जन्मोत्सव से लेकर, शादी-ब्याह, पूजा तथा खेती-बाड़ी से भी जुड़ी हैं। मनुष्य के जीवन से जुड़ी होने के कारण ही भारत की ये विशिष्ट कलाएँ विरासत के प्रति हमें उत्साह और विश्वास से भर देती हैं। क्या आपको यह नहीं लगता कि पर्वों-त्योहारों या फिर फसलों से कलाओं का जुड़ाव ही एक ओर इसे केवल मनोरंजन या अलंकरण होने से बचाता है, तो दूसरी ओर यही पहलू, प्राचीन परंपराओं की सतत निरंतरता को बनाए रखता है। वास्तव में यही अतीत और वर्तमान के बीच जुड़ाव की कड़ी भी है।

अगर हम आज पीछे मुड़कर देखें तो पाएँगे कि जनजातीय और लोककला शैलियों के सभी रूपों में एक व्यवस्था भी दिखाई पड़ती है, जो आगे चलकर शास्त्रीय कलाओं का आधार बनीं। एक बात ध्यान देने की है कि शुरुआती दौर में सभी कलाओं का संबंध लोक या समूह से ही था। बाद में चलकर जब इनका संबंध व्यवसाय से जुड़ा तो व्यक्ति केंद्रित होती चली गई। मध्यकाल तक आते-आते साहित्य, चित्र, संगीत, नृत्य कलाएँ राजाओं और विभिन्न शासकों के संरक्षण में चली गई और धीरे-धीरे शास्त्रीय नियमों में बँधीं। वे कलाकारों को अपनी अभिरुचियों के अनुरूप कलाओं को सुव्यवस्थित और परिष्कृत करने के लिए प्रोत्साहित भी करते रहते थे।

इस तरह मंदिरों और महलों में विकसित होती हुई ये कलाएँ शास्त्रीय स्वरूप ग्रहण करती गईं। गुप्त साम्राज्य में तो पराकाष्ठा पर पहुँच गईं। भरत मुनि के नाट्यशास्त्र में इनका शास्त्रीय स्वरूप बना, जो कला के लिए अब तक का प्राप्त सबसे महत्वपूर्ण शास्त्र है।

शास्त्र ने संगीत, नृत्य-अभिनय कलाओं को एक शास्त्रीय कला का स्वरूप दिया। फिर भी लोक कलाएँ अपनी जड़ों से पूरी तरह जुड़ी रहीं। आज की कलाओं की जड़ें लोक में ही हैं, चाहे चित्रकला हो, संगीतकला हो या फिर नृत्य कला। शास्त्रीय और लोककलाओं के बीच कभी न खत्म होने वाला संवाद ही इनकी ताकत है।

चित्रकला

महाराष्ट्र की वरली शैली में बने चित्र

चित्रकारी प्राचीन काल से ही हमारे जीवन का अभिन्न अंग रहा है। जब हमारे पास भाषा नहीं थी तब भी चित्रकारी थी और यही अभिव्यक्ति का माध्यम थी। प्रागैतिहासिक समय मे अपने वातावरण, रहन-सहन, भावों और विचारों को मनुष्य ने चित्रों के माध्यम से ही व्यक्त किया।

सबसे प्राचीन चित्रों के नमूने शैल चित्रों को ही माना जाता है। ये चट्टानों पर प्राकृतिक रंगों से बने हुए चित्र हैं। ये गुफ़ाओं में मिलते हैं। मध्य प्रदेश में भीम बेटका की गुफ़ाएँ शैल चित्रों के लिए जानी जाती हैं। इन चित्रों में जीवन की रोज़मर्रा की गतिविधियाँ शिकार, नृत्य, संगीत, जानवर, युद्ध, साज-सज्जा सभी कुछ दिखाई पड़ता है। गुफ़ाओं में कला सृजन की अति प्राचीन परंपरा रही है। एलोरा और अजंता की गुफ़ाएँ, कला कृतियों के लिए विख्यात हैं।

एलोरा की गुफ़ाओं में कैलाश मंदिर का चित्र

चौथी से छठी सदी के बीच गुप्त साम्राज्य कलाओं के लिए स्वर्ण युग कहलाता है। अजंता की गुफ़ाएँ उन्हीं दिनों खोदी गयीं। उनकी दीवारों पर चित्र बनाए गए। बाग और बादामी की गुफ़ाएँ भी

इसी ज़माने की हैं। अजंता की गुफ़ाओं के चित्र इतने आकर्षक हैं कि वे आज तक के कलाकारों पर गहरा असर डालते हैं। ऐसा मानना है कि अजंता के दीवारों पर बने चित्रों को बौद्ध भिक्खुओं ने बनाया है।

सातवीं-आठवीं सदी में चट्टानों को काटकर एलोरा की गुफ़ाएँ तैयार की गईं। इसकी सबसे बड़ी विशेषता है कि इन्हीं के बीच कैलाश का बहुत विशाल मंदिर है। इन मानुषी कला सृजन को देखकर आश्चर्य होता है। उन दिनों मनुष्य ने इसकी कल्पना कैसे की होगी और फिर उस कल्पना को साकार करने के लिए कितना परिश्रम किया होगा! लगभग इसी समय निर्मित एलीफैंटा की गुफ़ाएँ भी मिलती हैं। यहाँ त्रिमूर्ति की ज़बरदस्त मूर्ति है। दक्षिण भारत के महाबलिपुरम की विशाल मूर्ति कला और तंजौर की चित्रकला, कला कौशल के अद्भुत उदाहरण हैं।

हम जिसे लघुचित्र के नाम से जानते हैं, वे दो प्रकार के हैं। एक-स्थायी जो कपड़ों, किताबों, लकड़ी या कागज़ पर किया जाता है। इनमें आंध्रप्रदेश और छत्तीसगढ़ की कलमकारी, पंजाब की फुलकारी, महाराष्ट्र की वरली इत्यादि बहुत प्रसिद्ध रहे हैं। इनमें प्रयोग होने वाली सभी सामग्री प्राकृतिक ही होती हैं।

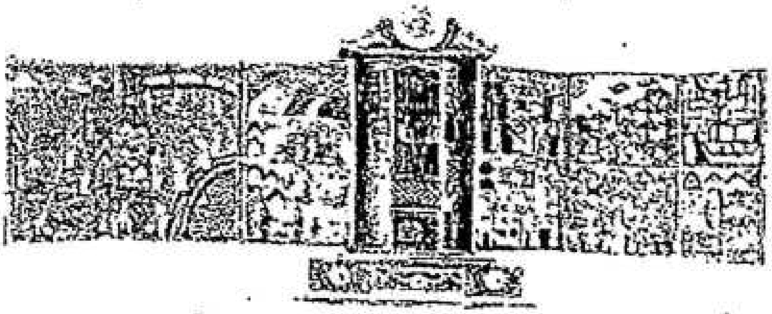

किवाड़ चित्रकारी, राजस्थान

इन चित्रों की विशेषता है इनकी विभिन्न प्रकार की शैलियाँ। वनों-गाँवों के लोग अपनी-अपनी प्रारंपरिक शैलियों में चित्रकारी करते हैं। राजस्थान के चित्तौढ़गढ़ में कलाकार लकड़ी के मंदिरों पर चित्रकारी करते थे। इसे किवाड़ पेंटिंग भी

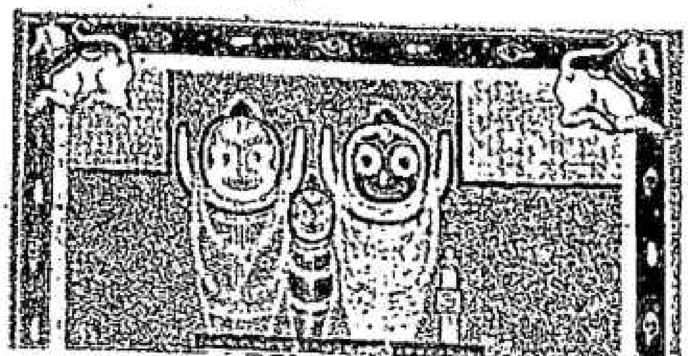

पटचित्र, उड़ीसा

कहते हैं। इस चित्रकारी में चित्र के माध्यम से सांस्कृतिक और ऐतिहासिक कथाओं को अभिव्यक्त किया जाता है।

उड़ीसा के पटचित्र कथा में कवि जयदेव के गीतगोविंद को भी उकेरा गया है। इसे कागज़ या पत्तों पर गहरे लाल, काले, नीले रंगों से उकेरते हैं। देखने की बात है कि गीतगोविंद के पदों को नर्तक ओड़िशी नृत्य के माध्यम से भी अभिव्यक्त करते हैं। सभी कलाएँ एक दूसरे से जुड़ी हुई हैं।

मिथिला की चित्रकारी में मधुबनी चित्रकला भी बहुत प्रसिद्ध है। आज भी कलाकार अपनी इस कला को ज़िंदा रखे हुए हैं। आज के राष्ट्रीय और अंतर्राष्ट्रीय बाज़ार में भी इन लघु लोक कलाओं की बहुत मांग है।

अस्थायी कलाओं में कोहबर, ऐपण, अल्पना, रंगोली जैसी कलाएँ काफ़ी प्रचलित हैं। इन कलाओं का संबंध शादी-त्योहार और उत्सवों से है। इन्हें क्षेत्रीय भाषाओं में अलग-अलग नाम से जाना जाता है।

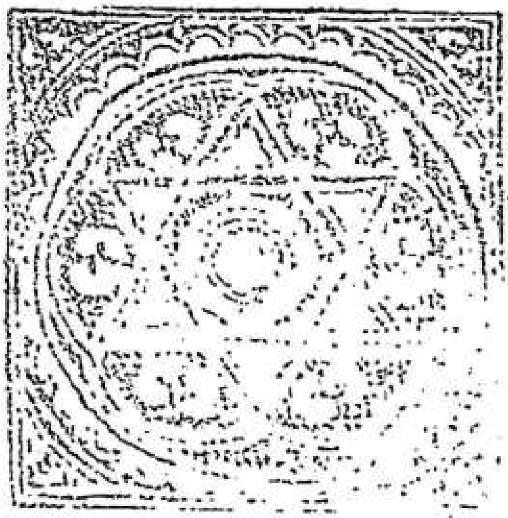

रंगोली चित्रकला

वास्तव में उत्तराखंड में जिसे ऐपण कहते हैं उसे ही राजस्थान में मंडवा, गुजरात में सत्तिया, महाराष्ट्र में रंगोली, बिहार में अरिपन, मध्यप्रदेश और उत्तरप्रदेश में चौकपूरना, दक्षिण भारत में कोलम के नाम से जाना जाता है। ये सभी किसी विशेष मांगलिक अवसरों पर बनाए जाते हैं। कलाओं का यह अद्भुत संसार हमारी संस्कृति की पहचान है, पर हम यह भी जानते हैं कि हिंदुस्तानी कला जितनी हिंदुस्तान में दिखाई पड़ती है, इससे कहीं अधिक उसके बाहर भी है। यह ध्यान देने की बात है कि यहाँ की कला अन्य देशों में किस प्रकार विकसित और सुरक्षित है। वास्तव में "हिंदुस्तान के अंदर की ही हिंदुस्तानी कला को जानना उसकी आधी ही कहानी जानने के बराबर है। उसे पूरी तौर पर समझने के लिए हमें बौद्ध-धर्म के साथ-साथ मध्य-एशिया, चीन और जापान

तक जाना चाहिए; तिब्बत और बर्मा और स्याम में फैलकर नये रूप धारण करते हुए और फुटकर नये सौंदर्य पेश करते हुए हमें इसे देखना चाहिए; हमें कंबोडियां और जावा में इसके शानदार और बेमिसाल कारनामों को देखना चाहिए।"[1]

राग-मेघ मल्हार, बूंदी चित्रकला की राजस्थान शैली

यह सच है कि भारतीय कलाओं का विस्तार विश्व के अन्य भू-भागों में भी हुआ, लेकिन उन कलाकृतियों के सृजन मे क्षेत्रीय विशेषताएँ हैं। गांधार शैली में बनी बुद्ध की प्रतिमा और तिब्बत की शैली में बनी बुद्ध प्रतिमा में अपनी-अपनी क्षेत्रीय पहचान स्पष्ट दिखाई देती है।

संगीत कला

> *'साहित्यसंगीतकलाविहीनः, साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः'*
> *(साहित्य संगीत कला से विहीन मनुष्य साक्षात बिना पूँछ के पशु के समान होता है*
> *–नीतिशतक, भर्तृहरि*

भारत के प्राचीनतम संगीत का वर्णन वैदिक काल में मिलता है। विद्वान लगभग पाँच हजार ई.वर्ष पूर्व के समय को वैदिक काल मानते हैं। इस समय में दो प्रकार के संगीत का उल्लेख मिलता है। एक-मार्गी तथा दूसरा-देसी। मार्गी संगीत धार्मिक समारोहों से जुड़ा था और नियम और अनुशासन से बँधा था। देसी लोक से जुड़ा था। लोक रुचि के अनुसार यह समूह में ही गाया जाता था। सामवेद मे गाने के जो निर्देश दिए गए हैं उससे यह पता चलता है कि वैदिक महर्षियों के पूजा और मंत्रोच्चार के तरीके को ही साम कहते थे। हमारे यहाँ आगे चलकर संगीत का जो विकास हुआ इसकी जानकारी बहुत नहीं मिलती। उसका कारण यह भी है कि हम भारतीय दस्तावेजीकरण नहीं

---

[1]रेजिनल्ड ली मे की 'बुद्धिस्ट आर्ट इन स्याम' (कैंब्रिज, 1938) की प्रस्तावना का अंश जो यू.एन. घोषाल की 'प्रोग्रेस ऑफ़ ग्रेटर इंडियन रीसर्च' (कलकत्ता, 1943) में उध्दृत है।

करते थे। अन्य कलाओं की तरह संगीत का वर्णन भी भरत मुनि के नाट्यशास्त्र में ही सबसे प्रामाणिक ढंग से मिलता है। यह आज के शास्त्रीय संगीत से बहुत अलग नहीं था। अगर आपने वीणा पर दक्षिण भारतीय संगीतज्ञ को सुना हो तो अंदाज़ा लगा सकते हैं कि आज से हज़ार साल पहले का संगीत कैसा रहा होगा और यह उसके कितना करीब था।

भारतीय संगीत सुर/ताल, राग और काल से संबद्ध है। भिन्न-भिन्न समय के अनुसार राग भी अलग-अलग हैं। जैसे ब्रह्ममुहुर्त में भैरव, मेघ राग का संबंध सुबह से, दीपक और श्रीराग का संबंध दोपहर से तो कौशिक और हिंडोला रात मे गाए जाते हैं।

अगर आपने भारतीय पारंपरिक वाद्ययंत्रों को ध्यान से सुना और देखा होगा तो आपका ध्यान इस ओर गया होगा कि भारतीय संगीतज्ञ किसी भी वस्तु से संगीत निकाल सकते हैं। वीणा, जलतरंग, रवाब, दोतार या बांसुरी सुनकर आप इस बात को समझ सकते हैं। इन सब में प्रयोग किए जाने वाली चीज़ें हमारे आस-पास के रोज़मर्रा में प्रयोग होने वाली हैं। इस अद्‌भुत विशेषता के कारण यहाँ की कला सबसे अलग है। यह सहजता और प्रकृति से जुड़ाव भारतीय कला की विशेषता रही है।

हमारे यहाँ का मुख्य वाद्य वीणा ही थी। क्या आपने कभी सोचा है कि हमारी पुरानी फ़िल्मों में गायक, गायिका नाक से क्यों गाते थे? आज से दो हज़ार साल पहले भी गायक नाक से गाना पसंद करते थे इसका उल्लेख भरत के नाट्यशास्त्र में मिलता है। संभवतः यह मुख्य वाद्य वीणा के सुरों तक पहुँचने की कोशिश का प्रभाव था। ध्यान देने की बात है कि यह उत्सव और उल्लास भरा संगीत भी धीरे-धीरे नियमों से बँधा। इसका भी शास्त्र लिखा गया और बाद में चलकर एक शास्त्रीय परंपरा शुरू हुई।

संगीत भी लोक से जुड़ा था। इसमें संस्कारगीत और ऋतुगीत भी खूब मिलते हैं। आपने गिरिजा देवी की आवाज़ में मिर्ज़ापुर की कजरी ज़रूर सुनी होगी। बच्चे के जन्म पर उत्तर प्रदेश का सोहर और विवाह के गीत सुने होंगे। हरेक वस्तु का स्वागत गीतों से किया जाता है। बंगाल में वर्षामंगल, बसंतोत्सव, ग्रीष्मोत्सव गीतों के बिना कहाँ संभव है।

मध्यकाल तक आते-आते अन्य कलाओं की तरह संगीत भी व्यावसायिक हुआ, पर भारत का सबसे अच्छा समय वह था जब संगीत मनुष्य के जीवन का ज़रूरी अंग था। ऐसी कई कहावतें भी मिलती हैं।

नृत्य कला

भारतीय संगीत की तरह नृत्य में भी कम बदलाव आए हैं। पहले के नर्तक और आज के नर्तक भी भारतीय नृत्यकला के नियमों का पालन करते हैं, जिसका आधार है अभिनय। इसका भी मूलशास्त्र भरतमुनि का 'नाट्यशास्त्र' ही रहा है। नाट्यशास्त्र में 'नर्त्य' और 'नृत्य' दो शब्द मिलते हैं। ये दोनों अभिनय के ही अलग-अलग रूप हैं। नर्त्य-यानी अभिनय। इसमें शब्द और भंगिमा महत्वपूर्ण हैं। नृत्य में भाव और भंगिमा महत्वपूर्ण हैं।

भारत लोक नृत्यों से समृद्ध रहा है। हर राज्य के अलग-अलग समुदायों की अपनी नृत्यकलाएँ रही हैं, जो हमारे रोज़मर्रा के जीवन से जुड़ी हुई हैं। जीवन मे जितने अनुष्ठान हैं उन सबसे नृत्य कलाओं का भी संबंध है।

खेती से जुड़े समुदाय के जीवन में ऋतुओं का बदलना, फ़सलों की बुवाई या कटाई सभी महत्वपूर्ण घटनाएँ हैं। ऋतुओं का बदलना उनके पाँवों को चंचल कर देता है। वर्षा होती है तो उनके पाँव थिरक उठते हैं। भारत के हर राज्य में यही भाव मिलते हैं। कश्मीर से दार्जिलिंग तथा समूचे हिमालय क्षेत्र में एक ओर शस्त्रों और युद्धों को नृत्य कला शालीनता से प्रस्तुत करते हैं तो दूसरी ओर गेहूँ की फसल बोने को भी एक उत्सव बना देते हैं। सभी लोक नृत्यों में एक गोलाई में नर्तक हाथ मे हाथ मिलाए तरह-तरह के करतब दिखाते हैं। पंजाब की महिलाएँ गिद्दा करती हैं। राजस्थानी महिलाएँ अपनी ओढ़नी से चेहरे को ढंक कर घूमर करती हैं। गुजरात में डंडियों के सहारे स्त्रियाँ गर्बा नृत्य करती हैं। पुरुष भी दांडिया रास करते हैं जो गर्बा का ही एक और ऊर्जा भरा रूप है। महाराष्ट्र के मछली पालन से जुड़े समुदाय हाथों में हाथ डालकर एक-दूसरे के कंधे पर चढ़कर एक पिरामिड सा बना लेते हैं। महाराष्ट्र का लावणी नृत्य अपनी अद्भुत ऐंद्रिक आकर्षण के लिए प्रसिद्ध है।

मैसूर में डोडवा कबीले के लोग बालाकल नृत्य करते हैं। इसमें रंगीन वेशभूषा के साथ-साथ हाथ में तलवारें होती हैं। केरल के कुरूवांजी नृत्य को भरतनाट्यम का प्रेरणा स्रोत माना जाता है। गुजरात का टिप्पणी नृत्य भी समूह के साथ होता है। यह फसल की कटाई के बाद खलिहान में किया जाता है।

असम का सत्रिय नृत्य

लोक नृत्यों में भी निकोबारी-अंडमान निकोबार से जुड़ा है। अरुणाचल प्रदेश मे निशि, असम का बिहु, आंध्रप्रदेश का कोलहम तो वहीं पंथी और राउत छत्तीसगढ़ तथा झारखंड के लोक नृत्य हैं। गुजरात का गर्बा और रास टिप्पणी, हिमाचल का नागमेन और किन्नौरी, बंगाल, उड़ीसा, झारखंड का छाओ उल्लेखनीय है।

अलग-अलग राज्यों के ये नृत्य भिन्न-भिन्न नामों से जाने जाते हैं। पर इनमें एक समानता भी है। ये सभी नृत्य समूह में होते हैं, सभी का संबंध प्रकृति और जीवन से है, सभी में स्त्री-पुरुष एक साथ मिलकर नाचते हैं। राज्य की सीमाएँ भला कला को कैसे बाँध सकती हैं! ध्यान देने की बात यह भी है कि नृत्यों का संबंध विभिन्न धार्मिक अनुष्ठानों से भी है पर यह किसी एक धर्म में नहीं बल्कि लगभग सभी धर्मों में दिखाई पड़ता है। भारतीय लोक इसी तरह थिरकता हुआ कब शास्त्रों और नियमों में बंधा यह ठीक-ठीक तो नहीं कहा जा सकता पर इसका भी आधार भरतमुनि का नाट्य शास्त्र ही है। विद्वानों का यह मानना है कि लोक नृत्य से ही शास्त्रीय नृत्य विकसित हुआ है।

भारतीय नृत्य को देखकर कुछ लोग ऐसा सोचते हैं कि यह सिर्फ़ हाथ और पैर की गति से जुड़ा है। अगली बार आप ध्यान से देखिएगा भारतीय नृत्य में सभी अंगों की गति/लय महत्वपूर्ण है। भारतीय नर्तकों को आँख, भौंहो या फिर नासिका के माध्यम से ही खुशी, दुख, क्रोध, वीभत्स आदि भावों को अभिव्यक्त करने में महारत हासिल है। इन्हीं भाव-भंगिमाओं के जरिये महाभारत और रामायण जैसी कथाओं तक को कह देने की परंपरा नृत्य कला में मिलती है।

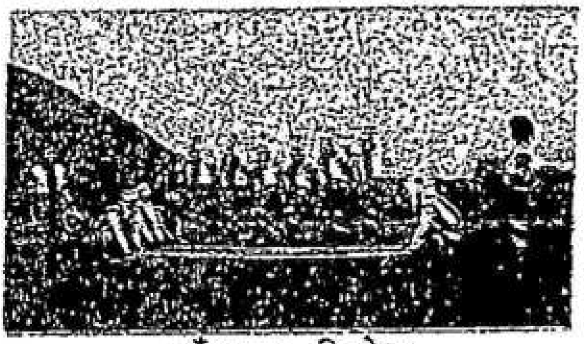
बाँस नृत्य, मिजोरम

भारतीय नृत्य का सबसे आकर्षक रूप है— हाथों की विभिन्न मुद्राएँ। इनके माध्यम से मनुष्य के भावों से लेकर जानवरों के भावों तक को दिखाया जा सकता है। इन शास्त्रीय नृत्यों मे मुख्यरूप से केरल का कथकलि, मोहिनीअट्टम, उत्तर प्रदेश का कत्थक, आंध्र प्रदेश का कुचिपुड़ी, उड़ीसा का ओड़िशी, मणिपुर का मणिपुरी, कर्नाटक और तमिलनाडु का भरतनाट्यम मौजूद हैं। असम के सत्रिय को भी शास्त्रीय नृत्यों मे शामिल किया गया है। इन सभी का संबंध किसी न किसी राज्य और उनकी परंपराओं से है। चूँकि इस नृत्य को सीखने के लिए बहुत साधना की ज़रूरत थी इसलिए ज़्यादातर व्यावसायिक ही सीखते थे। यह संदर्भ भी आता है कि बाद मे चलकर महलों मे राजकुमारी और राजकुमार भी नृत्य करते थे, पर सार्वजनिक रूप से नहीं। शास्त्रीय नृत्यों के स्वरूप में बहुत परिवर्तन हुआ है। वर्तमान समय में इन्हें देखकर दो-तीन सौ साल प्राचीन नृत्य कला से भी इन्हें पूरी तरह नहीं जोड़ा जा सकता।

भारतीय कलाएँ लोक से शास्त्रीय रूप तक अचानक नहीं पहुँची हैं। वर्षों इनके बीच संवाद होता रहा है। आज के मंचों या फ़िल्मों में जो संगीत या नृत्य मिलता है उनमें दोनों का मिला-जुला रूप अधिक दिखाई पड़ता है। हमारा ध्यान इस पर भी ज़रूर जाना चाहिए कि हरेक राज्य में सभी कलाओं के बीच भी एक अंतर्संबंध

दिखेगा। उत्तर भारत में बाँस नृत्य, बाँस क्राफ़्ट कला या फिर बाँस के वाद्य यंत्र इसके उदाहरण हैं।

ध्यान देने की बात यह भी है कि सभी कलाएँ धीरे-धीरे समूह से व्यक्ति कला का रूप धारण करती गई हैं। इसका कारण निश्चित रूप से व्यवसाय भी रहा। सभी लोक नृत्यों में साथ-साथ एक ताल में पैरों का उठना, हाथों का एक-दूसरे से जुड़ना अपने आप में भारत की अद्‌भुत साहचर्य और प्रेमभावना के संकेत हैं। क्या यह अनायास रूप से कलाओं में आया होगा? समूचा मानव जीवन, समूची प्रकृति क्या अनायास ही कला का विषय बने होंगे? इनका संबंध भारत की प्रेम भावना के साथ-साथ भारतीय संस्कृति में निहित वसुधैव कुटुंबकम की भावना से भी अवश्य होगा। यही कारण है कि यहाँ की कलाओं का मुरीद आज पूरा विश्व है।

Ek Aurat
Rajendra Singh Bedi

292

Annexure - D

راجندر سنگھ بیدیؔ

راجندر سنگھ بیدیؔ کی پیدائش 1915ء مانا گیا ہے۔ ان کا شمار اردو کے ممتاز افسانہ نگاروں میں کیا جاتا ہے۔ بیدی نے اردو افسانے کو فکر و فن کی نئی راہوں سے روشناس کرایا۔ پریم چند، سجاد حیدر یلدرم، سدرشن اور علی عباس حسینی کی روا تیں، بیدیؔ کے افسانوں میں نہ صرف نکھر گئی ہیں بلکہ ان میں زبردست تبدیلیاں بھی آگئی ہیں۔

بیدیؔ کا انداز سلجھا ہوا ہے۔ وہ کہانی کہنے کا فن جانتے ہیں۔ ان کے افسانے کے پلاٹ، کہانی کو پرتاثیر بنانے میں کافی حد تک معاون ثابت ہوتے ہیں۔ ان کی کہانیوں کے پسِ پردہ انسان دوستی کا وہ جذبہ ملتا ہے جس سے سرشار ہو کر فن کار حسین فن کی تخلیق کرتا ہے۔ بیدی کے افسانے اردو میں نفسیاتی عکاسی کا عمدہ نمونہ کہلائے جا سکتے ہیں۔ دردمندی، رنگین تخیل، کرداروں کی تحلیل اور نفسیاتی تجربے کے پس منظر میں زندگی کی حقیقتوں کو بیدی اپنے افسانوں میں منتقل کرتے ہیں۔

"معترضہ جملے، کہاوتوں کا سا تیکھا پن، پرکھنے والی برمحل باتیں، فقروں اور جملوں کی تکرار ان کے انداز بیان میں تصور آفرینی کے سارے اچھے عناصر پیدا کرتے ہیں۔ 1984ء میں اس دارِ فانی سے کوچ کیا۔

راجندر سنگھ بیدی

ایک عورت

ٹاؤن ہال کے سامنے نسیم باغ کے اندر دو تین چیزیں ہی میری توجہ کا مرکز تھیں۔ ایک لمبا سا سنبل کا درخت جو بھیگی ہوئی سبز چھال کا ایک خوبصورت کوٹ پہنے تھا اور جو ہوا میں دور رام دھن کے قدرتی نشیب سے ایک شرابی کی طرح جھومتا نظر آتا تھا۔ ایک کھلنڈرا، احمق سا طالب علم جو اپنی کتابوں کو دور پھینک کر ہمیشہ ایک ہی انگریزی گانا گایا کرتا تھا۔ جس کا مطلب ہے جب سردی آتی ہے تو بہار دور نہیں رہتی۔

ان دونوں کے علاوہ بیس بائیس برس کی ایک عورت دکھائی دیا کرتی، جو اپنے لقوہ زدہ بچے کے رال سے آلودہ چہرے کو چومتے ہوئے دیوانی ہو جاتی، وہ عموماً ایک ہی طرح کی سفید ویل کی سادہ ساڑی پہنا کرتی اور اس کے تیوروں کے درمیان کہیں لکھا ہوتا۔ پرے ہٹ جاؤ۔

پہلے پہل جب میں نے اسے دیکھا تو مجھے خیال پیدا ہوا کہ وہ بھوکی ہے۔ لیکن اس کے فوراً بعد ہی اس نے کچھ مالٹے خریدے اور اپنے بچے کے سامنے بکھیر دیے۔ اگر وہ بھوکی ہوتی تو وہ ضرور ان مالٹوں میں سے ایک آدھ مالٹا کھا کر اپنے پیٹ کی آگ بجھا لیتی۔ پھر میں نے سوچا کہ شاید وہ جنسی بھوک کی شکار ہے لیکن اگر میرا یہ خیال درست ہوتا تو اسکے ماتھے پر وہ تیور نہ ہوتے اور د
نوے فی صدی عورتوں کی طرح اپنے لئے بھی کوئی شوخ رنگ منتخب کرتی۔

لقوہ زدہ ہونے کے باعث اس کا بچّہ بدصورت تھا اور اس کا چہرہ ہمیشہ رال سے آلودہ ہوتا تھا۔ اس کی ماں بیسیوں دفعہ رومال سے اس کا منہ اور ٹھوڑی صاف کرتی لیکن بچّہ ایک احتجاج سے اِدھر اُدھر سر ہلانے لگتا، اور صاف کیے جانے کے فوراً بعد ہی لعاب کے بلبلے اڑانے لگتا جو ہوا سے بکھرتے ہوئے اس کی ماں اور اس کے اپنے چہرے پر آ گرتے اور ایک عجیب نفرت انگیز کیفیت پیدا ہو جاتی۔ اس کے بعد وہ ایک بے معنی احمقانہ ہنسی ہنسنے لگتا۔ اور عورت خوشی سے رونے لگتی۔ بعد میں مجھے پتہ چلا کہ ایک سیاہ موٹر روز نسیم باغ کے دروازے پر آ کھڑا ہوتا ہے اور جس کا ڈرائیور بڑی بدتمیزی سے ہارن کو زور زور سے بجاتا ہے۔ اسی عورت کو لینے آتا ہے۔ اس کار میں سے ایک لمبا چوڑا مرد ایک چوڑی دار پاجامہ جس کا ازار بند ململ کی قمیص کے نیچے سے جھانکتا، کرتا پہنے آتا۔ اس کی گرگابی کا پینٹ چڑا بہت چمکتا تھا۔ اس کا منہ پان کی پیک سے بھرا ہوا ہوتا۔ زیادہ قریب ہونے سے اس کی سرخ آنکھوں اور اس سانس کے تعفن سے اس کے شرابی ہونے کا پتہ چلتا۔ شاید وہی آدمی اس بچے کے لقوہ زدہ ہونے کا باعث تھا۔ وہ اس عورت کے قریب آ کر اسے بہت گرسنہ نگاہوں سے دیکھا کرتا اور اسے بازو سے پکڑ کر موٹر کی طرف لے جانے کی کوشش کرتا۔ ان حرکتوں سے وہ اس عورت کا خاوند تو دکھائی دیتا تھا مگر اس بچّے کا باپ نہیں۔ اپنے خاوند کے بلانے پر بھی وہ عورت اپنے مخصوص دیوانے پن سے اس بچّے کے ساتھ کھیلتی جاتی اور خاوند بسا اوقات ایک ٹھنٹھ پر بیٹھ کر ٹانگیں پھیلائے اپنی

بیوی کی مجنونانہ حرکتوں کو دیکھتا۔ کچھ عرصہ بعد بیوی ان ہی دور باش نگاہوں سے اپنے خاوند کی طرف دیکھتی اور بچے کے چھوٹے موٹے کپڑے، مالے سیلولائڈ کے کھلونے سمیٹنے لگتی۔ ادھر ہارن کی آواز بلند ہوتی جاتی ادھر عورت اپنے کام میں تیزی سے منہمک ہو جاتی۔

مجھے اس عورت سے ایک قسم کا انس ہو گیا تھا، ایک قسم کی دلچسپی جس کی بنا پر میں اس کی ہر حرکت میں معانی تلاش کر لیتا تھا۔ میں نہیں کہہ سکتا تھا کہ وہ عورت واقعی خوبصورت تھی یا نہیں، لیکن میرے تخیل نے اسے بے حد حسین بنا لیا تھا۔ اس کا بالوں کو سنوارنے کا انداز مجھے بہت پسند تھا۔ وہ جھٹکے سے اپنے بے ترتیب بالوں کو پیچھے کی طرف پھینک دیتی اور اپنی انگلیاں پھیلا کر شانے کی طرف ان میں داخل کرتی ہوئی اپنا ہاتھ پیچھے کی طرف لے جاتی۔ اور میرے لیے یہ تمیز کرنا مشکل تھا کہ اس کی حرکتیں ارادی ہیں یا غیر ارادی۔

مجھے اس کے خاوند کی طرح اس کے بچے اور اس کے لعاب آلود چہرے سے بے حد نفرت تھی۔ البتہ بچے کی بے چارگی پر رحم بہت آتا، جو میرے دل میں محبت کے جذبے کو اکسا دیتا۔ لیکن اس قسم کی محبت جس کی تہہ میں ہزاروں نفرتیں کوٹ کوٹ کر بھری ہوں، اس سے تو محبت نہ کرنا ہی اچھا ہے۔

بہت دنوں تک میں کسی ایسے موقع کا منتظر رہا جب میں اس عورت سے ہم کلام ہو سکوں، جیسا بازاری محبت میں ہوتا ہے کہ کسی لڑکی کی کوئی چیز گر جاتی ہے اور کوئی لڑکا اسے اٹھا کر صاف کرتے ہوئے کہتا ہے۔ ”محترمہ! آپ کا

رومال یا آپ کی کتاب"۔ پھر وہ لڑکی مسکرا کر شکریہ ادا کرتی ہے اور بس محبت شروع ہو جاتی ہے۔ میں بہت دنوں تک دیکھتا رہا کہ اس عورت کی کوئی چیز گرے اور میں کہوں،

"محترمہ......... آپ کی......... آپ کی......... آپ کی........." اور پھر محبت شروع ہو جائے، مگر وہ عورت بہت محتاط تھی، اور اس نے مجھے کوئی ایسا موقع نہ دیا۔ اکثر وہ مجھے ارد گرد منڈلاتے ہوئے دیکھتی۔ لیکن میں اس کو متوجہ نہ کر سکا۔ آخر اسے ایک دن مالٹے خریدنے کی ضرورت پیش آگئی۔ اس وقت بچے کی جرابیں ربر کی گڑیاں اور کھانے کی چند چیزیں جن کے آس پاس کوے منڈلا رہے تھے پڑی تھیں۔ اگر وہ بچے اور ان چیزوں کو چھوڑ کر جاتی تو یقیناً کوے ان چیزوں کو کھا جاتے اور شاید بچے کی چمکتی ہوئی آنکھوں کو ٹھونک بھی لیتے۔ بچے میں رنگوں کو پہچاننے کی صلاحیت پیدا ہو رہی تھی اور وہ مالٹوں کا سرخ رنگ پسند کرتا تھا۔ اس عورت نے کئی مرتبہ اٹھنا چاہا، لیکن سب باتوں کی وجہ سے وہ اٹھ نہ سکی۔ میں نے موقع پا کر اس سے کچھ کہنا چاہا لیکن چند دنوں سے اسے مخاطب کرنے کے لیے جو الفاظ میں نے حفظ کر رکھے تھے بھول گئے اور میں فقط یہی کہہ سکا۔

محترمہ...... آپ کیا چاہتی ہیں......؟

اور اس عورت کے تیور بدستور قائم رہے، تا کہ اسے میری آنکھوں میں وہی کچھ دکھائی نہ دے جو اسے اپنے خاوند کی آنکھوں میں دکھائی دیتا تھا اس نے پھر اسی نفرت سے بھری ہوئی آواز میں کہا۔

""جی نہیں مجھے آپ کی مدد کی ضرورت نہیں۔"
اور میری محبت مقفل پڑی رہی۔
اس عورت کا خاوند مویشیوں کے ہسپتال میں معلم تھا، کم از کم اس کی شکل اور باتوں سے تو یہی پتہ چلتا تھا، ہر وقت حیوانوں کے ساتھ رہنے سے اس میں ایک خاص قسم کی حیوانیت پیدا ہو چکی تھی۔ اسے اپنے لقوہ زدہ بچے پر کبھی پیار نہیں آتا تھا اور جب اس کی بیوی بچے کو اس کے بازوؤں میں ڈھکیلنے کی کوشش کرتی تو وہ گھبراتا ہوا پیچھے ہٹ جاتا۔ ہے ہے! میرے کپڑے خراب ہو جائیں گے، میرے پیارے........"
اور پھر وہ ان ہی گرسنہ نگاہوں سے اپنی بیوی کی طرف دیکھتا ہوا کہتا "چلو میری جان شوفر بہت شور مچا رہا ہے۔"
اس عورت کا نام دمو تھا، خاوند اور بیوی کی باہم گفتگو سے مجھے اس کے نام کا پتہ چل گیا تھا۔ دمو کتنا خوبصورت نام ہے، آہستہ سے پکارا جائے تو کتنا اچھا لگتا ہے اور جب دمو ناراض ہو جائے تو یہ نام لے کر اسے پچکارنے میں کتنا لطف ہے...... یا شاید یہ سب کچھ مجھے ہی محسوس ہوتا تھا۔
ایک دن اس کا خاوند کہہ رہا تھا.....
"ہمارے ہسپتال میں یہی ہوتا ہے۔"
"تو ہوا کرے" دمو نفرت سے بولی "وہ کوئی انسان تھوڑی ہی ہیں۔"
"وہ بہتر انسان ہیں۔" خاوند نتھنے پھلاتے ہوئے بولا۔

"کیا تمہارا خیال ہے کہ ایک گھوڑا کو لنگڑا ہو جانے پر مارنا نہیں چاہیئے۔ کیا یہ اچھا ہے کہ اس کا مالک اس سے برابر کام لیتا ہوا اسے ہر روز چابکوں سے زخمی کرتا رہے؟"

دمو نے بدستور نفرت سے اس کو دیکھتے ہوئے کہا۔ "تو کیا اسے کھلا نہیں چھوڑ سکتے؟"

دمو کا خاوند اپنے بیٹے کی طرح احمقانہ ہنسی ہنسنے لگا اور بولا۔

"اس طرح کوئی اسے کھانے کے لیے کچھ نہ دے گا۔ اور وہ بھوکوں مر جائے گا۔ اب یہ فیصلہ تمہارے ہاتھ رہا کہ اس کے ایک دفعہ گولی مار کر اذیت دینا بھلا ہے یا اس کا روز روز کا مرنا۔"

دمو لاجواب ہو گئی۔ اس نے لعاب سے بھرے ہوئے اپنے بچے کی طرف دیکھا اور پھر اسے ایک گہرے مادرانہ جذبے سے اپنی چھاتی کے ساتھ بھینچ لیا اور بچہ خو خو کرتا ہوا خلا میں ہاتھ پاؤں ہلانے لگا۔ دمو نے اسے اتنا پیار کیا کہ اس کی آنکھوں میں آنسوں آ گئے۔ میں ان سب باتوں سے ڈاکٹر کے خوف ناک ارادوں سے مطلع ہو چکا تھا۔ ایک ڈاکٹر کے لئے یہ بات کون سی مشکل ہے۔ وہ دو تین دن تک سب کو کہتا پھرے گا بچہ بیمار ہے۔ اور پھر ایک دن چپکے سے اسے سلا دے گا۔ اس وقت بچہ گھناؤنے انداز میں خو خو کرنے لگے گا اور اپنے ہاتھ پاؤں موت و حیات کی کش مکش میں ادھر ادھر ہلانے لگے گا۔ اس کی ماں جہاں کہیں بھی بیٹھی ہو گی اسے اپنے بچے کی تکلیف کا احساس ہو جائے گا۔ وہ

یقیناً اپنے وحشی ہوش ربا شرابی خاوند کے اس جرم کو برداشت نہ کر سکے گی۔
اگلے دن میں بینک سے واپسی پر حسب معمول سنبل کے سائے میں پہنچ گیا۔ وہاں وہی طالب علم اپنے مخصوص کھلنڈرے انداز میں دو گیندوں کو بیک وقت اچھال کر پکڑنے کی کوشش کر رہا تھا اور اس کی کتابیں ہمیشہ کی طرح بند قریب کے درخت کے سائے میں پڑی تھیں۔ دمو اپنے بچے کو لیے موجود تھی اور اپنے بچے کے ساتھ اس کے پیار کی ہر لپیٹ سے ظاہر ہوتا تھا کہ گزشتہ دن کی تمام باتیں اس کے ذہن میں محفوظ ہیں اور وہ محبت کی ہر کروٹ کے ساتھ اپنے بچے کو زندہ کر لیتی ہے۔

اس وقت وہ بچہ رینگتا ہوا گاڑی سے کچھ دور سنبل کے نیچے آ گیا تھا۔ اور سنبل کی پھیکے بے مزہ سرخ پھل کو اپنے دانتوں میں پپول رہا تھا۔ اور اس کی ماں بچے کو زندگی میں پہلی دفعہ چند قدم رینگتے ہوئے دیکھ کر خوش ہو رہی تھی۔ میں اس وقت صنوبر کے سائے سے نکلا اور مارکیٹ سے چند قیمتی سرخ مالٹے خرید کر نسیم باغ کو لوٹ آیا۔ وہ بچہ ابھی تک سرخ پھل پپول رہا تھا، میں نے مالٹے اس کی طرف بڑھا دئے۔ اور بچہ رینگتا ہوا میری طرف آنے لگا۔ آخر اس نے ایک مالٹا ہاتھ میں تھام لیا اور میری ہاتھ سے دوسرا مالٹا لینے کے لیے میری طرف بڑھنے لگا۔ دمو میری طرف متوجہ ہوئی۔ مجھے اس کے چہرے سے اس کے جذبات کا پتہ چل رہا تھا۔ وہ سوچتی تھی شاید اس کا بچہ جسے کل ہی اس کا وحشی شوہر محض اس بنا پر مار ڈالنا چاہتا تھا کہ وہ ان کی محبت کے راستے میں خلل انداز تھا کسی آسمانی برکت کے نزول سے چلنے لگے۔ اس کے چہرے پر

امید و بیم کے تاثرات دکھائی دینے لگے۔

اگلے دن میں نے بازار سے چند ایک رنگ دار غبارے خریدے اور انھیں دھاگے سے باندھ کر بچے کے پاس رکھ دیا اور جب وہ نزدیک آ کر انھیں پکڑنے کی کوشش کرنے لگا تو میں نے دھاگا کھینچنا شروع کر دیا اور غبارے میری طرف سرکنا شروع ہو گئے۔ اور بچہ آہستہ آہستہ رینگتا ان غباروں کی طرف بڑھنے لگا۔

دمو نے میرے قریب آتے ہوئے کہا۔ دھاگا ذرا آہستہ آہستہ کھینچیے۔ میں نے دھاگے کو آہستہ آہستہ کھینچتے ہوئے کہا۔ ”نہیں تو... اسے ذرا تیز چلنے کی مشق کرنی چاہئے“۔

اس کے بعد وہ خاموش ہو گئی اور پرانی جگہ جہاں کہ وہ ہر روز بیٹھا کرتی تھی واپس چلی گئی۔ پھر آئی اور پھر چلی گئی۔ لیکن یوں معلوم ہوتا تھا جیسے وہ وہاں بیٹھ نہیں سکتی۔ کچھ دیر بعد بچے کا لعاب آلود فراک بدلنے کی غرض سے وہ پھر چلی آئی اور میں نے کہا۔

”محترمہ... کون جانے اس کا لقوہ بھی اچھا ہو جائے“۔

دمو کا چہرہ چمک اٹھا!

کئی روز ایسا ہی ہوتا رہا۔ میں ہر روز بینک سے لوٹتے ہوئے اس کے بچے کے لئے کچھ نہ کچھ لے جاتا۔ آخر ایک دن میں نے بہت دیر تک بچہ کو گود میں اٹھائے رکھا۔ میں نے اپنی جیب سے رومال نکالا اور اسکا لعاب سے بھرا ہوا منہ

پوچھا۔ اس کے بعد میں نے بچہ کا منہ چوم لیا۔
دموکا چہرہ حیا سے سرخ ہو گیا۔ تھوڑے سے گومگو کے بعد وہ میرے قریب آ گئی اور مسکرانے لگی۔

اس وقت سنبل کا درخت تیز ہوا کی وجہ سے زور زور سے ہل رہا تھا اور وہ کھلنڈرا طالب علم سرد ہوا کے جھونکوں سے متاثر ہو کر وہی گیت گنگنانے لگا۔

جب سردی آتی ہے تو بہار دور نہیں رہ جاتی۔

اس وقت لقوہ زدہ بچہ میری گود سے اتر کر ہمارے پاؤں میں رینگنے لگا۔

اور ہم دونوں جانتے تھے کہ اس کا لقوہ ٹھیک نہیں ہو سکتا۔

☆☆☆

الفاظ اور معنی:

نشیب: پستی، گہرائی

احتجاج: انکار، حجت، اعتراض

تعفن: بدبو

اُنس: محبت، پیار

لعاب: تھوک، کف

آلود: لتھڑا ہوا

مقفل: قفل لگا ہوا، تالا لگا ہوا

گومگو: شک وشبہ

سوالات

A۔ ۱۔لقوہ والے بچے کی ماں کا نام کیا تھا؟

(رانی۔نغمہ۔دمو۔روبی)

۲۔نسیم باغ کے اندر کون سا درخت تھا جو جھومتا نظر آ رہا تھا؟

(آم۔جامن۔بیل۔سنبل)

۳۔نسیم باغ کے دروازے پر کس رنگ کی گاڑی آیا کرتی تھی؟

(سفید۔سرخ۔سیاہ۔پیلی)

۴۔دمو کا بچہ کس بیماری میں مبتلا تھا؟

(کھانسی،لقوہ،بخار،چیچک)

۵۔بچہ کس رنگ کے مالٹوں کو پسند کرتا تھا؟

(سرخ،سفید،پیلا،سبز)

۶۔راجندر سنگھ بچے کا منہ کس سے صاف کیا کرتا تھا؟

(رومال۔ہاتھ۔پانی۔کپڑے)

۷۔نسیم باغ کے اندر کتنی چیزیں توجہ کے قابل تھیں؟

(ایک دو۔دو تین۔تین چار۔چار پانچ)

B۔ ۱۔ راجندر سنگھ بیدی کس دفتر کے ملازم تھے؟

۲۔ ٹاؤن ہال کے سامنے والے باغ کا نام کیا تھا؟

۳۔ راجندر سنگھ بیدی کس سے ہم کلام ہونے کے منتظر تھے؟

۴۔ دمو کی عمر کتنے سال کی تھی؟

۵۔ دمو کے خاوند کس ہسپتال کے معلم تھے؟

C۔ ۱۔ دمو کس رنگ کی ساڑی پہنا کرتی تھی اور اس کے تیور سے کیا ظاہر ہوتا تھا؟

۲۔ دوسرے دن راجندر سنگھ نے بچے کے لیے بازار سے کیا لایا اور اسے بچے کے پاس کس طرح پیش کیا؟

۳۔ راجندر سنگھ بیدی نے بچے کو گود میں اٹھا کر اس کے ساتھ کیا کیا؟

۴۔ ایک طالب علم نسیم باغ میں جو انگریزی گانا گایا کرتا تھا اس کا مفہوم کیا تھا؟

۵۔ لقوہ زدہ بچے کا چہرہ ہمیشہ کس چیز سے آلودہ رہتا تھا اور ماں کتنے بار صاف کرتی تھی؟

D۔ ا۔ یہ کیسے پتہ چلتا تھا کہ وہ عورت جنسی بھوک کی شکار نہیں تھی؟
۲۔ سنبل کے سائیہ میں طالب علم کیا کر رہا تھا؟
۳۔ لقوہ زدہ بچے کی کون کون سی حرکتیں ایک گھناؤنی صورت پیدا کر دیتی تھیں؟
۴۔ دمو کے شوہر کے حلیے کا جائزہ افسانہ ''عورت'' کے حوالے سے لیجیے۔
۵۔ نسیم باغ کے اندر توجہ والی چیزیں کیا کیا تھیں؟

E۔ ا۔ خاوند کی کن حرکتوں سے دمو ناراض تھی؟
۲۔ راجندر سنگھ بیدی نے بچہ پر ماں کی ممتا کا جو حال بیان کیا ہے اسے اپنے الفاظ میں لکھیے۔
۳۔ مضمون ''عورت'' سے اپنی واقفیت کا اظہار کیجیے۔

☆☆☆

Annexure - E

MIL (Telgu)
Value Education

విలువల విద్య

విలువల విద్య అనేది ప్రజలు ఒకరికొకరు నైతిక విలువలను ఇచ్చే ప్రక్రియ. పౌనీ మరియు ఇతరుల ప్రకారం. ఇది ఏ మానవ సంస్థలోనైనా జరిగే ఒక కార్యకలాపం కావచ్చు . ఈ సమయంలో ప్రజలు తమ సొంత మరియు ఇతరుల దీర్ఘకాలిక శ్రేయస్సు కోసం ఈ విలువలు మరియు అనుబంధ ప్రవర్తన యొక్క ప్రభావాన్ని అంచనా వేయడానికి మరియు స్వీయ మరియు ఇతరుల దీర్ఘకాలిక శ్రేయస్సు కోసం మరింత ప్రభావవంతంగా గుర్తించే ఇతర విలువలు మరియు ప్రవర్తనను ప్రతిబింబించడానికి మరియు పొందేందుకు మన నీతిని స్పష్టంగా చెప్పడానికి అనుభవించిన స్థితిలో ఉన్న ఇతరుల సహాయం పొందుతారు, వారు పెద్దవారైతే కావచ్చు. అక్షరాస్యత మరియు విద్య మధ్య వ్యత్యాసం ఉంది.

విలువల విద్య తరగతుల ఫలితాలపై చాలా తక్కువ విశ్వసనీయ పరిశోధనలు జరిగాయి, కానీ కొన్ని ప్రోత్సాహకరమైన ప్రాథమిక ఫలితాలు ఉన్నాయి.

ఒక నిర్వచనం దీనిని యువతకు విలువలలోకి ప్రవేశం కల్పించే ప్రక్రియగా సూచిస్తుంది, ఇతర వ్యక్తులతో సంబంధం కలిగి ఉండటానికి ఈ విధంగా పనిచేయడానికి అవసరమైన నియమాల జ్ఞానాన్ని ఇస్తుంది మరియు విద్యార్థిలో కొన్ని అంతర్లీన సూత్రాలను గ్రహించడానికి, ఈ నియమాలను తెలివిగా అన్వయించగల సామర్థ్యంతో పాటు, అలా చేయడానికి స్థిర వైఖరిని కలిగి ఉండటానికి అవసరమైన నియమాలను అంటున్నుంది కొంతమంది పరిశోధకులు నైతిక విద్య మరియు పౌరసత్వ విద్య వంటి భావనల గొడుగుగా *విలువల విద్య* అనే భావనను ఉపయోగిస్తున్నారు . విలువల విద్య అంశాలు వివిధ స్థాయిలలో పాత్ర , నైతిక అభివృద్ధి , మతపరమైన విద్య , ఆధ్యాత్మిక అభివృద్ధి , పౌరసత్వవిద్య , వ్యక్తిగతఅభివృద్ధి , సామాజికఅభివృద్ధి మరియు సాంస్కృతిక అభివృద్ధిని సూచిస్తాయి .

స్పష్టమైన విలువల విద్య మరియు అవ్యక్త విలువల విద్య మధ్య మరింత వ్యత్యాసం ఉంది ఇక్కడ: స్పష్టమైన *విలువల విద్య* అనేది విలువ ప్రశ్నల విషయానికి వస్తే విద్యార్థులకు అభ్యాస అనుభవాలను సృష్టించడానికి ఉపాధ్యాయులు లేదా విద్యావేత్తలు ఉపయోగించే విభిన్న బోధనా పద్ధతులు, పద్ధతులు లేదా కార్యక్రమాలతో ముడిపడి

ఉంటుంది. విలువ విద్య యొక్క మరొక నిర్వచనం ఏమిటంటే, అధికారిక విద్య ద్వారా స్వీయ-అన్వేషణాత్మక, క్రమబద్ధమైన మరియు శాస్త్రీయ మార్గంలో "స్వయం మరియు జీవిత జ్ఞానం గురించి నేర్చుకోవడం". CVGood ప్రకారం విలువ విద్య అనేది ఒక వ్యక్తి తాను నివసించే సమాజంలోని సానుకూల విలువల యొక్క సామర్థ్యాలను మరియు ఇతర రకాల ప్రవర్తనలను అభివృద్ధి చేసే అన్ని ప్రక్రియల సముదాయం.

అనేక "విద్యలలో" సాధారణం

నైతిక విద్య

సామాజిక-చట్టపరమైన-మతపరమైన నిబంధనలుగా నైతికతలు ప్రజలు బాధ్యతాయుతంగా ప్రవర్తించడంలో సహాయపడతాయి. అయితే, అన్ని నైతికతలు బాధ్యతాయుతమైన ప్రవర్తనకు దారితీయవు. విలువల విద్య ఏ నైతికతలు "చెడు" నైతికతలు మరియు ఏవి "మంచివి" అని చూపించగలదు. ప్రవర్తనలో మార్పు సరైనది మరియు తప్పు గురించి గందరగోళ ప్రశ్నల నుండి వస్తుంది.

నైతిక విద్య మరియు తార్కికంపై పరిశోధనలో ప్రత్యేకత కలిగిన మరియు నైతిక అభివృద్ధి దశల సిద్ధాంతానికి ప్రసిద్ధి చెందిన అమెరికన్ మనస్తత్వవేత్త లారెన్స్ కోల్‌బర్గ్ , పిల్లలు తమ నైతిక తార్కిక సామర్థ్యాన్ని అభివృద్ధి చేసుకోవడానికి రోజువారీ సంఘర్షణలు మరియు సమస్యల గురించి బహిరంగంగా మరియు బహిరంగంగా చర్చించడానికి అనుమతించే వాతావరణంలో ఉండాలని నమ్మాడు.

ఉపాధ్యాయ విద్య

క్రాస్ కొన్ని ఉపాధ్యాయ శిక్షణ ప్రయత్నాలను నమోదు చేయడం ప్రారంభించాడు.

బహుళజాతి పాఠశాల ఆధారిత విలువల విద్యా పథకాలు

జీవన విలువల విద్యా కార్యక్రమం

బ్రహ్మా కుమారీస్ వరల్డ్ స్పిరిచ్యువల్ యూనివర్సిటీ అని పిలువబడే కొత్త మత ఉద్యమం ద్వారా ప్రేరణ పొందిన ప్రపంచవ్యాప్తంగా ఉన్న ఈ ప్రాజెక్ట్ పన్నెండు విలువలను(ఐక్యత , శాంతి ,ఆనందం, ఆశ , వినయం , సరళత , నమ్మకం , స్వేచ్ఛ ,

సహకారం , నిజాయితీ , ధైర్యం , ప్రేమ) కలిగి ఉంది, మరియు వెస్ట్ కిడ్లింగ్టన్ ప్రైమరీ స్కూల్, కిడ్లింగ్టన్ వంటి పాఠశాలల్లో మొత్తం పాఠశాల నీతి విధానానికి ఆధారాన్ని రూపొందించింది, దీని ప్రధానోపాధ్యాయుడు నీల్ హాక్స్ మరియు విలువల విద్యా సమన్వయకర్తలు లిండా హెప్పెన్‌స్టాల్ విలువల ఆధారిత పాఠశాలను ఏర్పాటు చేయడంలో వారికి సహాయపడటానికి పని మరియు ఇతర కార్యక్రమాలను ఉపయోగించారు. లివింగ్ వాల్యూస్ ఎడ్యుకేషన్ ప్రోగ్రామ్ వెబ్‌సైట్ విలువల విద్య ప్రాజెక్టులు చేపట్టే 54 దేశాలను జాబితా చేస్తుంది.

హ్యూమన్ వాల్యూస్ ఫౌండేషన్

4 నుండి 12 సంవత్సరాల వయస్సు గల పిల్లలకు "మానవ విలువలలో విద్య" అనే సమగ్ర విలువల నేపథ్య కార్యక్రమాన్ని ప్రపంచవ్యాప్తంగా అందుబాటులోకి తీసుకురావడానికి హ్యూమన్ వాల్యూస్ ఫౌండేషన్ 1995లో స్థాపించబడింది. దీని పూర్తిగా వనరులతో కూడిన పాఠ్య ప్రణాళికలు చర్చ, కథ చెప్పడం, ఉల్లేఖనాలు, సమూహ గానం, అభ్యాసాన్ని బలోపేతం చేయడానికి కార్యకలాపాలు మరియు నిశ్శబ్ద ప్రతిబింబ సమయాల వంటి సుపరిచితమైన బోధనా పద్ధతులను ఉపయోగించుకుంటాయి. "EHV" విజయం తర్వాత, రెండవ కార్యక్రమం ప్రచురించబడింది - సామాజిక మరియు భావోద్వేగ విద్య ("SEE"), ఇది ప్రధానంగా 12 నుండి 14+ సంవత్సరాల వయస్సు గల వారికి, కానీ వారి జీవితాలను తిరిగి ట్రాక్‌లోకి తీసుకురావడంలో సహాయం నుండి ప్రయోజనం పొందే అవకాశం ఉన్న పెద్ద పిల్లలకు కూడా ఇది నిర్మాణాత్మకంగా నిరూపించబడింది. ఈ కార్యక్రమాలు పిల్లలు మరియు యువకులు తమ జీవితాలను సుసంపన్నం చేసుకునే సామర్థ్యంతో విస్తృత శ్రేణి విలువలను అన్వేషించడానికి మరియు ఆచరణలో పెట్టడానికి వీలు కల్పిస్తాయి. అనుభవపూర్వక అభ్యాసం ద్వారా, కాలక్రమేణా పాల్గొనేవారు బాగా పరిగణించబడిన వ్యక్తిగత నైతికతను అభివృద్ధి చేసుకుంటారు, అదే సమయంలో వారు సంతోషకరమైన, సంతృప్తికరమైన, విజయవంతమైన జీవితాలను గడపడానికి సహాయపడే అమూల్యమైన భావోద్వేగ మరియు సామాజిక నైపుణ్యాలను పొందుతారు.

వ్యక్తిత్వ విద్య

ప్రధాన వ్యాసం: వ్యక్తిత్వ విద్య

వ్యక్తిత్వ విద్య అనేది సాధారణంగా పిల్లలు వ్యక్తిగత మరియు సామాజిక జీవులుగా అభివృద్ధి చెందడానికి సహాయపడే విధంగా వారి బోధనను వివరించడానికి

ఉపయోగించే ఒక సాధారణ పదం. అయితే, ఈ నిర్వచనానికి "వ్యక్తిగత మరియు సామాజిక జీవి" అంటే ఏమిటో వివరించడానికి పరిశోధన అవసరం. ఈ పదం కిందకు వచ్చే భావనలలో సామాజిక మరియు భావోద్వేగ అభ్యాసం, నైతిక తార్కికం/అభిజ్ఞా అభివృద్ధి, జీవిత నైపుణ్యాల విద్య, ఆరోగ్య విద్య; హింస నివారణ, విమర్శనాత్మక ఆలోచన, నైతిక తార్కికం మరియు సంఘర్షణ పరిష్కారం మరియు మధ్యవర్తిత్వం ఉన్నాయి. లికోనా (1996) విజయవంతమైన వ్యక్తిత్వ విద్య యొక్క పదకొండు సూత్రాలను ప్రస్తావించాడు. మరియు యునైటెడ్ స్టేట్స్ లలో వర్తింపజేయబడినట్లు కనిపిస్తోంది.

జీవం-శాస్త్రము

సైన్స్ ఆఫ్ లివింగ్ (జీవన్ విజ్ఞాన్; జీవన్ = లైఫ్ మరియు విజ్ఞాన్ = సైన్స్) అనేది ఆధ్యాత్మిక మరియు విలువ ఆధారిత అభ్యాసంతో ప్రస్తుత విద్యా విధానాన్ని పూర్తి చేసే వివరణాత్మక కార్యక్రమం. విద్యార్థి పెరుగుదలకు మానసిక మరియు శారీరక అభివృద్ధి రెండూ అవసరమే అయినప్పటికీ, జీవన్ విజ్ఞాన్ పాఠశాలలు మరియు కళాశాలలలో విద్యకు మూడవ స్తంభాన్ని - భావోద్వేగ మేధస్సు మరియు నైతికత (లేదా విలువలు) - జోడిస్తుంది. సిద్ధాంతం మరియు అభ్యాసాల కలయికతో, జీవన్ విజ్ఞాన్ వివిధ జీవ శాస్త్రాల ఫలితాలను అలాగే పోషక శాస్త్రాలను తీసుకుంటుంది. మన పారాసింపథెటిక్ నాడీ వ్యవస్థ మరియు ఎండోక్రినల్ వ్యవస్థ మన భావోద్వేగాలను మరియు మన ప్రవర్తనను నడిపిస్తాయి. ఈ జీవ కేంద్రాలను యోగ వ్యాయామాలు, శ్వాస వ్యాయామాలు, ధ్యానం మరియు ధ్యానం ద్వారా జీవన శాస్త్రాన్ని ప్రభావితం చేయవచ్చు. సైన్స్ ఆఫ్ లివింగ్ యొక్క ప్రేరణ మూలం జైన ఆచార్య గణాధిపతి శ్రీ తులసి (1914–1997). అతని ఆలోచనలను ఆచార్య శ్రీ మహాప్రజ్ఞ (1920–2010) మరింత అభివృద్ధి చేసి విస్తరించారు. ప్రస్తుతం, ఆచార్య శ్రీ మహాశ్రమణ్ నాయకత్వంలో ముని శ్రీ కిషన్ లాల్ జీ, SOL ప్రిన్సిపాల్‌గా ఉన్నారు.

ప్రపంచవ్యాప్తంగా విలువల విద్యకు ఉదాహరణలు

టేలర్ 26 యూరోపియన్ దేశాలలో విలువల విద్య గురించి సమగ్ర అవలోకనాన్ని అందిస్తున్నారు.

ఆస్ట్రేలియా

ఆస్ట్రేలియన్ ప్రభుత్వం ప్రస్తుతం తన పాఠశాలల్లో విలువల విద్యకు నిధులు సమకూరుస్తుంది, దాని స్వంత ప్రచురణలు మరియు విద్య యొక్క అన్ని స్థాయిలలో విలువల విద్యపై పాఠశాల ఫోరమ్‌లకు నిధులు సమకూరుస్తుంది. ఇది మెరుగైన వ్యక్తిగా మారడానికి కూడా సహాయపడుతుంది. 2007లోమోనాష్విశ్వవిద్యాలయంలో "నైతిక విద్య మరియు ఆస్ట్రేలియన్ విలువలు"పై ఒక సమావేశం జరిగింది .

భారతదేశం

భారత ప్రభుత్వం ప్రస్తుతం తన పాఠశాలల్లో విలువల విద్యను ప్రోత్సహిస్తోంది. పాఠశాలలు మరియు ఉపాధ్యాయ శిక్షణా కేంద్రాలలో విలువలను ప్రవేశపెట్టడానికి విద్యా మంత్రిత్వ శాఖ బలమైన అడుగు వేసింది.

ఇండోనేషియా

ఇండోనేషియాలో విద్య యొక్క ముఖ్య లక్షణం పంచసిలా యొక్క ఐదు సూత్రాలు .

జపాన్

ఒకటో తరగతి నుండి తొమ్మిదో తరగతి వరకు ప్రాథమిక పాఠశాల మరియు మాధ్యమిక పాఠశాల విద్యార్థులకు జీవితం యొక్క ప్రాముఖ్యతను నేర్పుతారు, విభిన్న అభిప్రాయాలతో ఇతరులను వినడం, న్యాయంగా ఉండటం, వారి దేశాన్ని గౌరవించడం మరియు విదేశీ సంస్కృతుల గురించి తెలుసుకోవడం జరుగుతుంది.

సింగపూర్

సింగపూర్‌లోని ఉపాధ్యాయ శిక్షణా సంస్థలు పౌరశాస్త్రం మరియు నైతిక విద్యా కార్యక్రమాలను బోధించడానికి పాఠ్యాంశాలను కలిగి ఉన్నాయి - కానీ మూల్యాంకనం లేకపోవడం వల్ల విద్యార్థులు వీటిని అంత తీవ్రంగా పరిగణించరు. దీనికి కారణం ఉపన్యాస బోధన వంటి వినూత్న బోధనా విధానాలు లేకపోవడమే అని చెప్పబడింది.

స్లోవేనియా

విలువల విద్య మరియు పౌరసత్వ సంస్కృతి మరియు నీతి అనే అంశాలను కలిగి ఉన్న తప్పనిసరి పాఠశాల విషయం ఉంది. ఇది ప్రాథమిక పాఠశాలలో 7వ లేదా 8వ

తరగతిలో బోధించబడుతుంది. దీనితో పాటు, విలువల విద్యతో పాక్షికంగా వ్యవహరించే రెండు ఎంపిక అంశాలు ఉన్నాయి: మతాలు మరియు నీతి (7వ, 8వ మరియు 9వ తరగతులకు) మరియు పిల్లలకు తత్వశాస్త్రం (విమర్శనాత్మక ఆలోచన, నైతిక అన్వేషణ, నేను మరియు మరొకటి; 7వ, 8వ మరియు 9వ తరగతులకు). స్లోవేనియన్ విద్యా వ్యవస్థకు పేర్కొన్న విషయాలను బోధించే ఉపాధ్యాయులకు విలువల విద్య రంగంలో ప్రత్యేక శిక్షణ అవసరం లేదు.

స్వీడన్

విలువల విద్య స్వీడిష్ పాఠశాలల్లో ఒక భాగం. అధికారిక పాఠ్యాంశాలు విద్యార్థుల భాగస్వామ్యాన్ని అభ్యసించడం ద్వారా విద్యార్థులను సమర్థ ప్రజాస్వామ్య పౌరులుగా తీర్చిదిద్దడం గురించి అయితే, గుణాత్మక అధ్యయనాలు రోజువారీ పాఠశాల జీవితంలో, విలువల విద్య మరియు పాఠశాల ప్రజాస్వామ్యం తరచుగా నియమాలు మరియు నిబంధనలపై అధిక దృష్టితో సాంప్రదాయ క్రమశిక్షణకు తగ్గించబడినట్లు కనిపించాయని చూపించాయి. ఇది విద్యార్థులలో కొన్ని విమర్శలను రేకెత్తిస్తుంది. స్వీడన్‌లో విలువల విద్యపై చాలా పరిశోధనలు గుణాత్మక పద్ధతుల ద్వారా జరుగుతాయి, ముఖ్యంగా ఎథ్నోగ్రాఫిక్ లేదా ఫీల్డ్ స్టడీస్ అలాగే ఫోకస్ గ్రూప్ మరియు ఇంటర్వ్యూ స్టడీస్. కొన్ని అధ్యయనాలు సర్వే మరియు ఇతర పరిమాణాత్మక పద్ధతుల ద్వారా నిర్వహించబడ్డాయి. పాఠశాలల్లో చర్చా ప్రజాస్వామ్యం మరియు చర్చా సంభాషణలపై జరిగింది.

థాయిలాండ్

థాయిలాండ్‌లో, బౌద్ధ మత విద్య సందర్భంలోనే విలువలను సాంప్రదాయకంగా బోధించడం జరుగుతోంది. 1982 నుండి బౌద్ధ, ముస్లిం మరియు క్రైస్తవ విద్యార్థులకు ప్రపంచీకరణ ప్రభావాలకు థాయ్ విద్యార్థులను సిద్ధం చేయడానికి అనువైన పాఠ్యేతర కార్యకలాపంగా అనువర్తిత విలువల పునరుద్ధరణ జరిగింది.

యునైటెడ్ కింగ్‌డమ్

1988 నుండి బ్రిటిష్ ప్రభుత్వం, దానిని విలువల విద్యగా గుర్తించకపోయినా లేదా పిలవకపోయినా, ఆధ్యాత్మిక, నైతిక, సామాజిక మరియు సాంస్కృతిక అభివృద్ధి (SMSCD) ముసుగులో విలువలను ప్రోత్సహించి గౌరవించింది, విలువల విద్య ప్రమాణాలను ఎలా పాటించాలో నిర్ణయించే బాధ్యతను వ్యక్తిగత పాఠశాలలకు వదిలివేసింది. విలువల విద్యకు ప్రమాణాలు ఉన్నాయో లేదో స్పష్టంగా లేదు.

ప్రభుత్వం మరియు రాష్ట్ర పాఠశాల వ్యవస్థలు దీనిని ఎప్పుడూ "విలువల విద్య" అని పిలవలేదు. బ్రిటన్‌లో విలువల విద్య కోర్సులు ప్రభుత్వ-మద్దతు గల ప్రచారాల రూపంలో అమలు చేయబడవచ్చు, ఉదాహరణకు సోషల్ & ఎమోషనల్ ఆస్పెక్ట్స్ ఆఫ్ లెర్నింగ్ (SEAL, కానీ తరచుగా స్థానిక నిపుణులచే జీవన విలువల విద్య కార్యక్రమం రూపంలో అందించబడతాయి.

కార్న్‌వాల్‌లోని ఒక ప్రధానోపాధ్యాయుడు బహాయి బోధనల ఆధారంగా కెహెల్లాండ్ విలేజ్ స్కూల్‌లో పాత్ర అభివృద్ధి మరియు "సద్గుణాలు"పై చేసిన కృషికి జాతీయ గుర్తింపు పొందారు . జాతీయ పాఠ్యాంశాలతో ఉపయోగించడానికి బర్మింగ్‌హామ్ విశ్వవిద్యాలయం యొక్క పాత్ర విద్య ప్యాక్ యొక్క ప్రాథమిక విభాగాన్ని అభివృద్ధి చేయమని ఆయనను కోరారు.

విద్యార్థులకు 10 ప్రభావవంతమైన నైతిక విలువలు

మార్పులు మరియు మారుతున్న నిబంధనలతో కూడిన ఈ డైనమిక్ ప్రపంచంలో, నైతిక విలువల ప్రాముఖ్యత స్థిరంగా ఉంటుంది. విద్యార్థులకు, విద్య యొక్క ప్రారంభ సంవత్సరాలు వారి పాత్రను రూపొందించే మరియు జీవితాంతం వారి చర్యలకు మార్గనిర్దేశం చేసే నైతికత మరియు సూత్రాల యొక్క బలమైన పునాదిని పెంపొందించుకోవడానికి ఒక ప్రత్యేకమైన అవకాశాన్ని అందిస్తాయి. ఈ బ్లాగులో, విద్యార్థులకు నైతిక విలువల ప్రాముఖ్యతను మరియు అవి వ్యక్తిగత వృద్ధికి, సామాజిక సామరస్యం మరియు ఉజ్వల భవిష్యత్తుకు ఎలా దోహదపడతాయో మేము అన్వేషిస్తాము.

నైతిక విలువలు అంటే ఏమిటి?

విద్యార్థులకు నైతిక విలువలను సరైనది మరియు తప్పు మధ్య నిర్ణయం తీసుకోవడంలో వ్యక్తికి సహాయపడే మార్గదర్శకాలుగా నిర్వచించవచ్చు. ఈ విలువలు వ్యక్తులను వారి నైతిక మరియు నైతిక నిర్ణయం తీసుకోవడ

ఇతరులతో పరస్పర చర్యలను రూపొందించడానికి మరియు వ్యక్తిగత ఎంపికలను ప్రభావితం చేయడానికి దిక్సూచిగా పనిచేస్తాయి.

విద్యార్థులకు 10 అత్యంత ప్రభావవంతమైన నైతిక విలువలు

1. **సమగ్రత మరియు నిజాయితీ:** సమగ్రతను నైతిక విలువలకు మూలస్తంభంగా పరిగణిస్తారు. విద్యార్థులు విద్యాపరంగా మరియు ఇతరులతో వారి పరస్పర చర్యలలో నిజాయితీగా ఉండమని ప్రోత్సహించడం వలన నమ్మకం మరియు గౌరవం పెంపొందుతుంది.

2. **ఇతరుల పట్ల గౌరవం:** విద్యార్థులకు ఇతరుల భావాలు, అభిప్రాయాలు మరియు హక్కులను గౌరవించడం నేర్పడం వల్ల సహానుభూతి మరియు కరుణ పెరుగుతాయి. గౌరవప్రదమైన వైఖరి పాఠశాలలు మరియు సమాజాలలో సానుకూల వాతావరణాన్ని సృష్టిస్తుంది, సహకారాన్ని ప్రోత్సహిస్తుంది.

3. **బాధ్యత మరియు జవాబుదారీతనం:** విద్యార్థులు తమ చర్యలకు బాధ్యత తీసుకోవడం యొక్క విలువను అర్థం చేసుకోవడంలో సహాయపడటం వలన వారు స్పృహతో కూడిన ఎంపికలు చేసుకునేందుకు శక్తివంతం అవుతారు. పరిణామాలు సానుకూలంగా ఉన్నా లేదా ప్రతికూలంగా ఉన్నా వాటిని అంగీకరించడం నేర్చుకోవడం వల్ల వ్యక్తిగత మరియు వృత్తిపరమైన కార్యకలాపాలలో వారికి బాగా ఉపయోగపడే జవాబుదారీతనపు భావాన్ని కలిగిస్తుంది.

4. **దయ మరియు సానుభూతి:** విద్యార్థులలో దయ మరియు సానుభూతిని పెంపొందించడం వలన శ్రద్ధ మరియు మద్దతు సంస్కృతి పెంపొందుతుంది. దయ, అవగాహన మరియు అవసరంలో ఉన్నవారికి సహాయం చేయడం వంటి చర్యలను ప్రోత్సహించడం విద్యార్థులలో ఐక్యతా భావాన్ని సృష్టిస్తుంది.

5. **ధైర్యం మరియు పట్టుదల:** నైతిక విలువలు విద్యార్థులకు సవాళ్లను ఎదుర్కొన్నప్పటికీ సరైన దాని కోసం నిలబడటానికి నేర్పుతాయి. ధైర్యం మరియు పట్టుదల పెంపొందించుకోవడం వల్ల వారు అడ్డంకులను అధిగమించడానికి, స్థితిస్థాపకత మరియు బలమైన ఆత్మవిశ్వాసాన్ని పెంపొందించడానికి సహాయపడుతుంది.

6. **కృతజ్ఞత మరియు వినయం:** కృతజ్ఞత మరియు వినయాన్ని పెంపొందించడం వల్ల విద్యార్థులు తమ జీవితాల్లోని ఆశీర్వాదాలను గుర్తించడంలో మరియు ఇతరుల ప్రయత్నాలను గుర్తించడంలో సహాయపడుతుంది. ఈ విలువలు సానుకూల దృక్పథాన్ని ప్రోత్సహిస్తాయి మరియు అహంకారాన్ని నివారిస్తాయి.

7. **సహనం మరియు వైవిధ్యం:** వైవిధ్యభరితమైన ప్రపంచంలో, సంస్కృతి, మతం మరియు నేపథ్యంలోని తేడాలను స్వీకరించడానికి విద్యార్థులకు నేర్పించడం సామరస్యాన్ని మరియు అవగాహనను ప్రోత్సహిస్తుంది. సహనం ప్రపంచ దృక్పథాన్ని ప్రోత్సహిస్తుంది మరియు బహుళ సాంస్కృతిక సమాజానికి విద్యార్థులను సిద్ధం చేస్తుంది.

8. **సహనం మరియు స్వీయ-క్రమశిక్షణ:** నైతిక విలువలు విద్యార్థులు దీర్ఘకాలిక లక్ష్యాలను సాధించడానికి

స్వీయ నియంత్రణ మరియు ఆలస్యంగా సంతృప్తి చెందడం వల్ల మెరుగైన నిర్ణయం తీసుకోవడం మరియు మెరుగైన విద్యా పనితీరు లభిస్తుంది.

9. **పర్యావరణ స్పృహ:** పర్యావరణం పట్ల బాధ్యతాయుత భావాన్ని పెంపొందించుకోవడం స్థిరమైన పద్ధతులకు నిబద్ధతను పెంపొందిస్తుంది. విద్యార్థులు వ్యర్థాలను తగ్గించడం, వనరులను ఆదా చేయడం మరియు ఆరోగ్యకరమైన గ్రహానికి దోహదపడటం నేర్చుకోవచ్చు.

10. **నాయకత్వం మరియు జట్టుకృషి:** ప్రభావవంతమైన నాయకులను మరియు జట్టు ఆటగాళ్లను రూపొందించడంలో నైతిక విలువలు కీలక పాత్ర పోషిస్తాయి. సమగ్రతతో నాయకత్వం వహించే, గౌరవప్రదంగా సంభాషించే మరియు సమర్థవంతంగా సహకరించే విద్యార్థులు ఏదైనా సమూహం లేదా సంస్థకు సానుకూలంగా దోహదపడతారు.

విద్యార్థులకు నైతిక విలువలను ఎందుకు బోధించాలి?

విద్యార్థులకు నైతిక విలువలను బోధించడం వారి సమగ్ర అభివృద్ధికి మరియు వారిని బాధ్యతాయుతమైన, కరుణామయ వ్యక్తులుగా తీర్చిదిద్దడం చాలా అవసరం.

1. మంచి నైతిక విలువలను పెంపొందించడం వల్ల విద్యార్థులు సానుకూల వ్యక్తిత్వాన్ని నిర్మించుకుంటారు.
2. విద్యార్థుల ఆత్మవిశ్వాసాన్ని పెంచుతుంది మరియు వారి జీవితంలో సానుకూలంగా ఉండటానికి సహాయపడుతుంది.
3. వారి శక్తిని సరిగ్గా వినియోగించి సమాజంపై సానుకూల ప్రభావం చూపండి.
4. శాంతియుతంగా మరియు గౌరవప్రదంగా విభేదాలను పరిష్కరించడానికి విద్యార్థులకు సాధనాలను అందించండి.

ముగింపు

విద్యలో నైతిక విలువలను చేర్చడం అనేది విద్యా విజయానికి మించి ఉంటుంది; ఇది విద్యార్థులను ఉద్దేశపూర్వక జీవితం, నైతిక నిర్ణయం తీసుకోవడం మరియు సానుకూల ప్రభావం కోసం సిద్ధం చేస్తుంది. ఈ విలువలను అందించడం ద్వారా, విద్యావేత్తలు మరియు తల్లిదండ్రులు యువతరం యొక్క మొత్తం శ్రేయస్సు మరియు వ్యక్తిత్వ వికాసానికి దోహదం చేస్తారు, వారిని సమాజానికి అర్థవంతమైన సహకారాలు అందించే బాధ్యతాయుతమైన మరియు దయగల వ్యక్తులుగా రూపొందిస్తారు.

<< విద్యలో నాటకం మరియు కళల పాత్ర

నెవర్ ఎనఫ్ రైల్వే మ్యూజియం సందర్శన >>

Annexure-F 431

M.I.L, Sanskrit (Arts/Science/Vocational)
&
M.I.L Sanskrit (Vocational), IInd Yr.
This piece is to replace Dasavatarastutih.

भर्तृहरिकृतं नीतिशतकम्

(शतकं प्रायश: शतश्लोकसमन्वितं काव्यम्। शतककाव्यपरम्परायां सुनिपुणो दार्शनिक: कविर्भवति प्रथितवैयाकरणो भर्तृहरि:। ख्रीष्टीयसप्तमशताब्द्यां तेन विरचितानि सुललितानि सदुपदेशसम्बलित-पद्यानि तद्रचिते शतकत्रये विराजन्ते। शतकत्रयं तु - (क) नीतिशतकम्, (ख) शृङ्गारशतकम्, (ग) वैराग्यशतकम् च। जीवनं सन्मार्गेण परिचालयितुं नीतिशतकस्य अवदानम् अतुलनीयम्। अत्र अमूल्योपदेशानां समाहार:दृश्यते। मानवस्य आदर्शसमन्वित-जीवनयात्रानिर्वाहार्थं दिग्दर्शनं सुस्पष्टं याथार्थ्यं प्रमाणीकरिष्यति इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशावसर:। प्रस्तुता: श्लोका: भर्तृहरिकृतनीतिशतकात् संगृहीता:।)

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला–
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्द्धजा:।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्॥ १॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यश:सुखकरी विद्या गुरूणां गुरु:।

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता

विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः ।। २।।

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ।। ३।।

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः

स पण्डितः स श्रुतवान्गुणज्ञः ।

स एव वक्ता स च दर्शनीयः

सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ।। ४।।

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा

सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ

प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ।। ५।।

पापान्निवारयति योजयते हिताय

गुह्यं च गूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।

आपद्गतं च न जहाति ददाति काले

सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ।। ६।।

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः
सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम् ।
मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रच्छादय स्वान् गुणान्
कीर्त्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां लक्षणम् ।। ७ ।।

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा–
स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभि : प्रीणयन्तः ।
परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ?।। ८।।

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेच्छम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।। ९ ।।

पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किं
नोलूकोऽप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम् ।
धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणं
यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ? ।।१०।।

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ।

भाग्यानि पूर्वतपसा खलु संचितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ।। ११।।

या साधूंश्च खलान्करोति विदुषो मूर्खान्हितान्द्वेषिणः
प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।
तामाराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं
हे साधो ! व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्थां तथा मा कृथाः ।। १२।।

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो-
ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ।। १३।।

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्ते-
र्न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्ने-
र्नाधः शिखा याति कदाचिदेव ।। १४।।

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं
गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम् ।
मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः ।। १५।।

******

टिप्पणी

केयूरम्	–	बाहुभूषणम्
विलेपनम्	–	लेपनम्
मूर्द्धजः	–	केशः
वाणी	–	भाषा
प्रतिहन्यमानः	–	बाधाप्राप्तः
अभ्युदयः	–	अभिवृद्धिः
सदसि	–	सभायाम्
छिन्धि	–	छेदनं कुरु
जहि	–	त्यज
पीयूषम्	–	अमृतम्
परमाणु	–	अतिसूक्ष्मपदार्थविशेषः
करीरः	–	मरुभूमौ यः कण्टकितः पत्रहीनः वृक्षः
उलूकः	–	पेचकः
द्वेषी	–	शत्रुः
हालाहलम्	–	विषम्
सत्क्रिया	–	उत्तमक्रिया
निर्व्याजता	–	छलनाशून्यता
शीलम्	–	स्वभावः
प्रमार्ष्टुम्	–	प्रोञ्छितुम्, परिष्कर्तुम्

अनुशीलनी

१. उत्कलभाषया आङ्गलभाषया वा अनूद्यताम् -

(क) केयूरा न विभूषयन्ति .... भूषणम् ।।१।।

(ख) यस्यास्ति वित्तं .... काञ्चनमाश्रयन्ते ।।४।।

(ग) पापान्निवारयति .... प्रवदन्ति सन्तः ।।६।।

(घ) मनसि वचसि .... सन्तः कियन्तः ?।।८।।

(ङ) ऐश्वर्यस्य विभूषणं .... परं भूषणम् ।।१३।।

२. सप्रसङ्गं व्याख्या कार्या -

(क) विद्या नाम .... विद्याविहीनः पशुः ।।२।।

(ख) विपदि धैर्यम् .... महात्मनाम् ।।५।।

(ग) निन्दन्तु नीतिनिपुणाः .... पदं न धीराः ।।८।।

(घ) या साधुश्च .... वृथा मा कृथाः ।।१२।

(ङ) शशिदिवाकरयोः .... मे मतिः ।।१५।।

३. संक्षिप्तोत्तरमूलकाः प्रश्नाः —

(क) वाग्भूषणं भूषणमिति भर्तृहरिणा कथं स्वीकृतम् ?

(ख) विद्यायाः किं किं महत्त्वम् अस्ति ?

(ग) के प्रारब्धं न परित्यजन्ति ?

(घ) कथं सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ?

(ङ) कानि महात्मना प्रकृतिसिद्धानि ?

(च) सन्मित्रलक्षणानि किंभूतानि भवन्ति ?

(छ) भर्तृहरिनीतिमाश्रित्य सतां लक्षणानि लिखत ।

(ज) धीराः कस्मात् न प्रविचलन्ति ?

(झ) सत्क्रिया किं किं साधयति ?

(ञ) केन प्रकारेण शीलं सर्वेषां सर्वकारणं भवति ?

(ट) विधेः बलवत्त्वं कथं ज्ञायते ?

४. **सन्धिविच्छेदः कार्यः -**

चन्द्रोज्ज्वला, वाण्येका, वाग्भूषणम्, आपद्गतम्, सन्मित्रलक्षणमिदम्, विद्वज्जनम्, यथेच्छम्, अद्यैव, नोलूकोऽप्यवलोकते, तन्मार्जितुम्, साधूञ्च, निर्व्याजता, विधिरहो ।

५. **रेखारूढानां सकारणं विभक्तिनिरूपणं कार्यम् -**

(क) वाग्भूषणं भूषणम्।

(ख) विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः।

(ग) सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते।

(घ) प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्।

(ङ) पापान्निवारयति।

(च) विद्विषोऽप्यनुनय।

(छ) निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ?

(ज) न्याय्यात्पथ: प्रविचलन्ति पदं न धीरा: ।

(झ) सर्वेषामपि सर्वकारणमिदम् ।

६. **सविग्रहं समासनाम लिखत -**

चन्द्रोज्ज्वला:-श्लो.१, वाग्भूषणम्-श्लो.१, विद्याविहीन:-श्लो.२, विघ्नभयेन-श्लो.३, उत्तमजना:-श्लो.३, वाक्पटुता-श्लो.५, प्रकृतिसिद्धम्-श्लो.५, सन्मित्रलक्षणम्-श्लो.६, साधुपदवीम्-श्लो.७, नीतिनिपुणा:-श्लो.९, अधोमुखस्य-श्लो.१४, शशिदिवाकरयो:-श्लो.१५ ।

७. **प्रकृतिं प्रत्ययं च निर्दिशत -**

विलेपनम्, संस्कृता, भोगकरी, प्रारभ्य, दर्शनीय:, विक्रम:, विकसन्त:, मार्जितुम्, प्रमार्ष्टुम्, मति: ।

******

Alt. English – value Edn.

Annexure - G

Annexure -

UNIT VIII
THE CHANGING WORLD

What does this unit contain ?

This unit aims at developing in you the skills of predicting and guessing. It will also help you discriminate between facts and opinions, and detect the writer's bias, if any. You will also have further practice in comparing and contrasting texts on a particular theme.

The unit includes the following texts :

A) *The year 2050 -Reflections of a Futurist* : Theodore J Gordon

B) *Power-Shift* : Alvin Toffler

C) *The Mushroom of Death* : Amalendu Bandyopadhyay

Section A

How will you look after 50 years ?

What will be the major changes in the world by that time ?

Think of the possible changes in the fields of agriculture , medicine and transport. List out three of the possible changes

i)

ii)

iii)

Now read the following passage :

TEXT A :

THE YEAR 2050 - REFLECTION OF A FUTURIST

Theodore J. Gordon

1 One of the most remarkable features of 2050 will be that most of the 1960 babies will still be alive.

2. Why do I think that more than 50 percent of the "boom babies" will survive to age 90 when today only 18 percent do ? Because of a biomedical revolution which is under way.

3. In the last 20 years spectacular and unexpected changes have been taking place. Deaths from major cardiovascular diseases have dropped 20 percent hypertensive deaths by two-thirds; stroke deaths by 20 percent; and death due to rheumatic heart disease by 50 percent. Recent availability of drugs which offer control of hypertension explain part of the improvement, but not all. Whatever the reasons -

availability of antibiotics, better health care, attention to diet, jogging, exercise - the effects in the United States are clear-cut and lasting.

4. It is also possible that by the middle of the 21st century some progress will have been made toward extending the human life span beyond 110 years.

5. But increased longevity and improved health are likely to have several drawbacks

- World population will be larger than it might have been. The most optimistic forecasts of demographers would place world population in 2050 at about 10 000 million (as compared to our current 4,200 million); with increased longevity, population is likely to be about 12,000-13,000 million.
- Low birthrate and increased longevity combine to raise the average age of the population. In 1980 it was 30.1 years in the United States; by 2050 it will be almost 40.
- There is likely to be a period of difficult social adjustment as longevity increases. For example, most pension funds and annuities in the United States have been computed on the basis of higher death rates than we will achieve. This means that the funds will be paying out longer than expected, and this extra burden, added to other problems of pension funds, will undoubtedly put additional strains on them early in the next century.

6. With these 12,000 - 13,000 million people, the world of 2050 is apt to be much smaller than it is now: less space per person, more rapid spread of ideas through instantaneous, inundating media.

7. On the "up" side are nascent technologies and infrastructural changes which improve distribution, reduce spoilage, bring new foods into wide use, improve productivity and increase the amount of arable acreage under cultivation. There is a really good chance that huge increases in food production can come from such developments as :

- new plant varieties, obtained through genetic engineering, which are photosynthetically efficient, use less water and tend to be self-fertilizing;
- improved uses of the ocean, including domestication of sea animals and aquaculture, and,
- tropical agriculture, which will open to the world many billions of acres of land currently unusable. This requires development of fundamentally new farming techniques that utilize the patterns of heat and rain to advantage.

By 2050 or so, our conventional petroleum reserves will have been substantially exhausted. The price of what remains will be so high that it will be impractical to burn it.

8. Before nondepletable alternatives are commercially developed, new synthetic fuel industries for the conversion of coal to gaseous and liquid fuels and the extraction of petroleum liquids from oil shale are likely to arise. . .

No one is sure, of course, how the energy picture will ultimately evolve, but the probability is an electricity scenario. All of the advanced energy technologies that we

hear discussed today - solar, geothermal, wind power, fusion - are electricity producing. Given a breakthrough or two, it seems to me that the time of the electric automobile is almost here.

10. Furthermore, by the year 2050 we should be well along towards utilizing two virtually inexhaustible energy resources: solar electric power and nuclear fusion. Today neither possibility is very far advanced - both are expensive compared with existing systems; both require a great deal of basic and applied scientific research development, large-scale engineering and capital. But given these systems, we will have supply, not only of electricity, but of transportation fuels as well, since their output is convertible to mobile energy sources via hydrogen or through the use of yet-to-come energy storage technologies. The promise of these systems lies in providing means for generating power using essentially unending energy sources. Thus, they promise abundancy, if not low cost. Their cost, of course, depends on how the technologies evolve.

11. Technology seems to come in waves. In the field of energy we are witnessing the plateau of the fossil wave; solar and fusion are to follow. Between now and 2050 there are, it seems to me, three other technology waves which will blossom, plateau and, to a large extent, determine what life will be like for the boom babies and their progeny. These technologies are electronics, genetics and psychology.

12. Electronics is blossoming now and will plateau in the first or second decade of the next century. This means that essentially anything we can conceive of doing electronically can be done: go-anywhere telephones; fingertip information on nearly any topic; machines which speak and listen; three-dimensional life size television; complete automation of appliances.

13. ✓Well before 2050 progress in artificial intelligence will certainly have caused us to re-examine what it means to be human. When machines which augmented human mechanical capability were first introduced at the onset of the industrial revolution, the Luddites, fearing the machine age, asked the question, "What's left for humans?"

14. The answer at that time was that the human role is intellectual. Now there is the real possibility that machines will be able to perform intellectual tasks as well. Take any measure of human intellectual performance - IQ, recall, attention span, creativity. By early in the next century machines will be available which perform better in these dimensions than human beings. The Luddites' question will be asked again.

15. Two possible answers occur to me. First, we might view the machine as a colleague, working with us to augment our own sensory and reasoning capacities. Second, we might view ourselves ultimately as the framers of appropriate questions, the organizers of automated intellectual capacity in the pursuit of human needs, institutions and pleasures. ✓

16. Genetics is a science about to become a technology. Early in the next century when developments in electronics are slowing developments in genetics will be accelerating. This technology will lead to the ability to "design" plants and animals to perform human functions. In agriculture, scientists will be able to produce plants which have

improved photosynthetic efficiency, minimum water requirements, self-fertilizing characteristics and a desired spectrum of nutrient qualities. In mining, organisms will metabolize desired metals and thus concentrate them for later "harvesting." In the production of pharmaceuticals, micro organisms will be used as factory workers to produce chemicals normally found only in natural body and plant processes

17. Finally, in medicine, scientists will intervene in the process by which genetic diseases -such as sickle cell anaemia, Tay Sachs disease and mongolism - are passed from parents to progeny, to cure these diseases before conception. They will also address other diseases currently suspected of having a genetic origin, such as propensity to cancer or heart disease, and perhaps even the rate of ageing itself. Ultimately, perhaps before 2050, this science of genetics, which will prove so important, will give us the ability to design animals, including ourselves.

18. By 2050 the technology of psychology may be ready to take off. The "trigger" discovery will be understanding how memory is recorded and retrieved. Today there is no clear understanding about whether memory is chemical, electrical or physical. Knowing how memory is stored and retrieved will improve education, persuasion, rehabilitation, personality development, knowledge itself, and open the huge and exciting possibility of expanding mental capacity closer to the limits of human potential.

19. Finally, by 2050, space may again offer several frontiers: in orbit, on the moon and elsewhere beyond the earth. A small town may be in orbit to take advantage of the unique characteristics which the orbital environment offers. Perhaps by 2050, observers in the orbital city could follow world food supply and predict harvest size and crop disease. Fishery surveys could be conducted to determine the quantity and location of meat-fish herds. Plankton and other small organisms could be detected from orbit and hazard warnings issued to shipping and coastal cities. Weather observation and prediction may be a primary business in this orbital town: air pollution measurements and contamination warning systems can be operated from orbit.

20. By the next century it may be possible to accomplish careful and limited weather manipulation from orbit. For example, large-scale cloud feeding might utilize orbital bombing with silver iodide. An orbiting mirror might be used to heat certain portions of the atmosphere to deflect atmospheric currents and thus divert rain- laden clouds or storms. The mirror might also be used to illuminate portions of the earth to speed crop maturation, or perhaps to aid in night time rescue operations.

21. In the next century, space may provide an alternative to war. Space, after all, offers the potential for a nonwarlike political arena where political advantage may be obtained without killing. As it may permit nations to develop advanced technologies without building weapons, it could thus provide new chances for international co-operation.

22. Space discoveries will tend to place man in diminishing perspective with respect to the

cosmos which surrounds him. This realization - coming over decades - may help to illustrate the futility and purposelessness of conflict on earth. And as the earth becomes smaller as a result of its growing population, the limitless boundaries of space will begin to open to infuse in imaginations the spirit of exploration that otherwise would be denied to all of the generations that come after ours.

23. The boom babies will face significant challenges in the years ahead. From our present perspective, 50 years is a very distant time horizon, but from the perspective of history, it is a mere blink of an aye. And yet the challenges and opportunities for the generation we spawned are staggering in their potential.

Glossary

(The number within the brackets indicate the paragraph in which the word occurs)

[7]	*nascent*	:	just beginning and expected to become stronger and bigger
[7]	*arable*	:	land suitable for growing crops
[13]	*augment*	:	to increase the value or effectiveness of something
[13]	*luddites*	:	those who are strongly opposed to using modern machines and methods
[23]	*spawned*	:	laid eggs (fish, frog, salmon, etc.)

Activity 1

(Vocabulary)

Choose the word from the passage, which more or less mean the following. The paragraph numbers have been given in brackets

(i) one who studies changes in population in an area [5]
(ii) long existence [5]
(iii) to be flooded with something [6]
(iv) the things that develop from a particular thing [9]
(v) natural tendency to behave in a particular way [17]
(vi) the act of controlling or influencing somebody or something by clever or unfair means [20]

Activity 2

(Facts and opinions)

Some facts as well as some opinions of the writer have been presented in the essay. Put the facts and the opinions in different columns below :

Facts	Opinions
Now 18% Americans reach the age of 90	more than 50% people who were born in 1960 will be alive by 2050

Activity 3

(Remedial Grammar)

Fill in each blank with the appropriate verb phrase from the following list :

must have left   *might have been*   *wouldn't be*   *shouldn't have left*
won't be   *would happen*   *mustn't have rung*   *might have taken*   *will live*

(a) Sunita : Do you know a girl of Standard V was knocked down by a town bus in front of our school gate this afternoon?

Binita : Oh no! I always said this ---------sooner or later.

Sunita : She is badly injured but she -------, they say. But she ---------out of hospital for a few weeks.

(b) Gopi : There's a letter on the floor outside the door. The postman -------------it.

Moti : Well, he--------- it outside. Someone ------ it. Why didn't he ring the bell ?

Gopi : He always rings the bell. You --------- out when he came.

Moti : I haven't been out. So he ----------the bell

Activity 4

(Writing)

The writer of the passage has hypothesized about the development in Energy Resources, Genetic, Medicine, Electronics, Psychology, etc.

Before reading the text, you hypothesized about the future of transport. Write a paragraph on the transport in 2050 to be included in the passage. Suggest the place of the text where you would like to insert your paragraph.

SECTION B

There is a popular saying "Knowledge is Power." How can it be true ? Give examples to explain this equation :

....

....

....

Now read Alvin Toffler's *Power-Shift* . You may find some of your points mentioned. You must focus your attention on the way Toffler presents those points, while reading the text.

TEXT B